

2014:68

Tolånga kyrkogård Vård och underhållsplan

2013-2014

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet
Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Rapport 2014:68

Tolånga kyrkogård

Vård och underhållsplan

2013

Dnr L12.20-254-12

Tolånga socken, 1377

Lövestads församling

Sjöbo kommun

Skåne län

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet Kristianstad

Landsantikvarien i Skåne

Kristianstad
Box 134, Stora Torg
291 22 Kristianstad
Tel 044 – 13 58 00 vx, Fax 044 – 21 49 02

Lund
Box 153, St Larsomr. Byggnad 10
221 00 Lund
Tel 046 – 15 97 80 vx, Fax 046 – 15 80 39

www.regionmuseet.se

© 2013 Regionmuseet Kristianstad / Landsantikvarien i Skåne
Rapport 2014:68

Omslagsfoto: *Tolånga kyrkogård september 2013, vy från väster med nya kyrkogården i förgrunden och den gamla kyrkogården med kyrkan i bakgrunden.*

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle. Dnr 507-99-502.

Innehåll

INLEDNING.....	6
OM VÅRD- OCH UNDERHÅLLSPLENEN.....	6
KYRKOÅRDENS SKYDD I LAGEN	7
KYRKOÅRDENS GRÖNA KULTURARV.....	8
HISTORISK BAKGRUND	9
DEN SKÅNSKA KYRKOÅRDEN	9
TOLÅNGA SOCKEN OCH KYRKA	11
<i>Gravvårdar i kyrkan</i>	12
KYRKOÅRDENS ANLÄGGNINGS- OCH FÖRÄNDRINGSHISTORIA	12
<i>Gamla kyrkogården</i>	12
<i>Nya kyrkogården</i>	15
NULÄGESBESKRIVNING	17
OMGIVNINGEN.....	17
STRUKTUR OCH ÖVERGRIPANDE KARAKTÄR.....	18
MURAR OCH GRINDAR	21
<i>Gamla kyrkogården</i>	21
<i>Nya kyrkogården</i>	21
GÅNGSYSTEM, VÅRDAR, GRÖNSTRUKTUR	22
<i>Gamla kyrkogården</i>	22
<i>Nya kyrkogården</i>	22
BÅRHUSET PÅ NYA KYRKOÅRDEN.....	23
VÄXT- OCH DJURLIV.....	23
KULTURHISTORISK VÄRDERING	25
KARAKTERISERING	25
<i>Gamla kyrkogården med minneslunden</i>	25
<i>Nya kyrkogården</i>	26
KULTURHISTORISKA VÄRDEN.....	26
BIOLOGISKA VÄRDEN	27
GRAVANORDNINGAR MED SÄRSKILDA KULTURHISTORISKA VÄRDEN	28
ÅTGÄRDSBEHOV	29
10 ÅRS PLAN FÖR VÅRD OCH UNDERHÅLL AV KULTURHISTORISKA VÄRDEN	32
MÅLSÄTTNING OCH UTVECKLING	33
KÄLLMATERIAL	34
LITTERATUR	34
ARKIVMATERIAL	34
OTRYCKTA KÄLLOR	34
INTERNET	35
BILAGA ÖVERSIKTSKARTA.....	36
GAMLA KYRKOÅRDEN MED MINNESLUNDEN	36
BILAGA ÅTGÄRDER	37
GAMLA KYRKOÅRDEN MED MINNESLUNDEN	37

BILAGA ÖVERSIKTSKARTA	38
NYA KYRKOGRÅRDEN	38
BILAGA ÅTGÄRDSFÖRSLAG	39
NYA KYRKOGRÅRDEN	39
BILAGA ALLMÄNNA RIKTLINJER FÖR VÅRD OCH UNDERHÅLL.....	40
GRAVVÅRDAR OCH ANDRA ANLÄGGNINGAR AV STEN.....	40
<i>Biologisk påväxt på sten.....</i>	40
<i>Rengöring av sten.....</i>	41
<i>Andra skador på sten.....</i>	41
<i>Förebyggande åtgärder för gravvårdar av sten.....</i>	42
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens.....</i>	43
<i>Tillståndsprövning</i>	43
<i>Läsa mer:</i>	43
ANORDNINGAR AV JÄRN.....	43
<i>Förebyggande åtgärder för anordning av järn.....</i>	44
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens.....</i>	44
<i>Tillståndsprövning</i>	44
<i>Läsa mer:</i>	44
KYRKOGRÅRDSMURAR.....	44
<i>Förebyggande åtgärder.....</i>	45
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens.....</i>	45
<i>Tillståndsprövning</i>	46
<i>Läsa mer:</i>	46
MARKTÄCKNING.....	46
<i>Tillståndsprövning</i>	46
HÄCKAR OCH BUSKAR.....	47
SVAMPSKADAD BUXBOM.....	47
<i>Ersättningsväxter</i>	48
<i>Tillståndsprövning</i>	48
<i>Läsa mer:</i>	48
TRÄDSJUKDOMAR.....	49
NATURMILJÖN	50

Skånekartan med Sjöbo kommun markerad med färg, Tolånga markerat med svart punkt.

Tolånga kyrkby med omnejd. Pilen visar läget för Tolånga kyrka och kyrkogård.

Inledning

Om vård- och underhållsplanen

Vård- och underhållsplan för Tolånga kyrkogård är utförd av Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne på uppdrag av Lövestad församling. Fältarbetet utfördes under hösten 2013 med påföljande rapportskrivning.

Vård- och underhållsplanen omfattar området som ligger innanför de yttre omgärdningarna. I detta område har strukturen som innefattar gångsystem, gravkvarter, gravplatser och gravvårdar samt växt- och djurliv undersökts, beskrivits och analyserats. En trädvårdsplan ingår också, vilken är en delfördjupning av vård- och underhållsplanen men som finns i en fristående rapport. Kyrkogårdens närmiljö utanför området presenteras mer generellt.

Vård- och underhållsplanen grundar sig på arkiv- och litteraturstudier, jämförande kartstudier samt inventering i fält. Där inget annat anges är fotografier tagna av Regionmuseet.

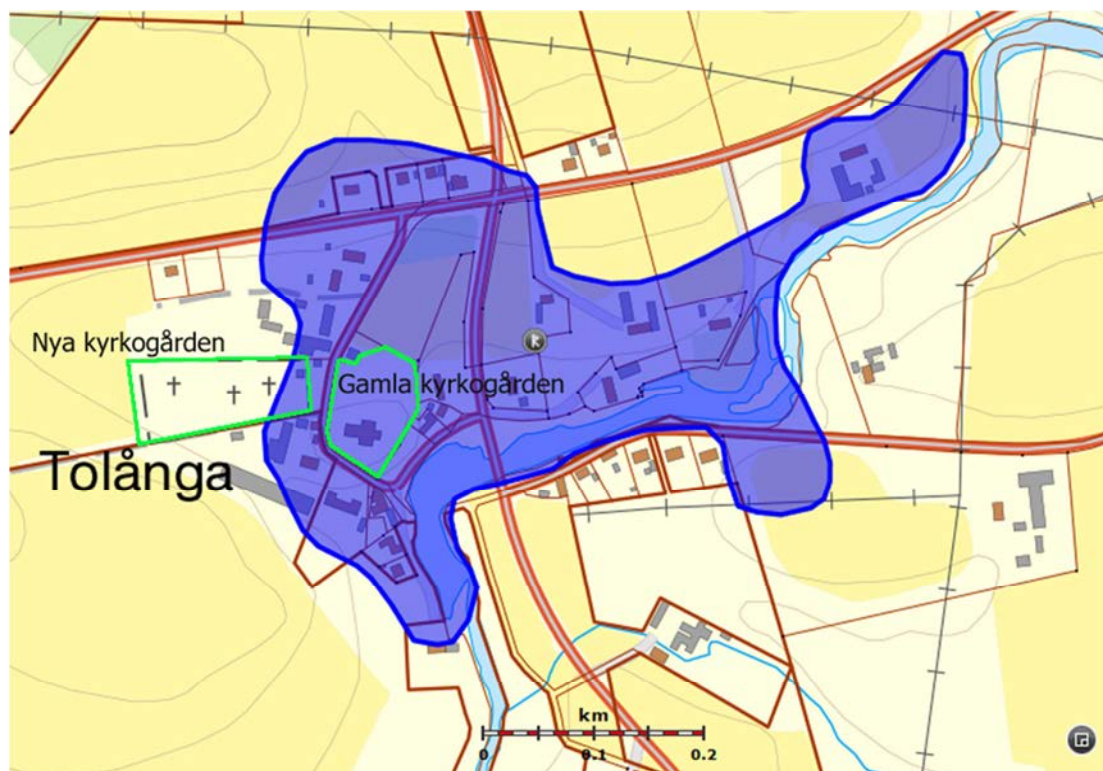
Syftet med vård- och underhållsplanen är att lyfta fram och tydliggöra kyrkogårdens kulturhistoriska värden samt vård- och underhållsåtgärder för att bevara och utveckla dessa. Kunskapen om kyrkogårdens historiska utveckling och beskrivningen av dess utseende idag bildar underlag för den kulturhistoriska bedömningen.

Vård- och underhållsplanen syftar till att:

- tydliggöra de kulturhistoriska värdena inklusive de biologiska värdena för församling, kyrkogårdsbesökare och allmänhet
- kyrkogården vårdas på bästa möjliga sätt så att de kulturhistoriska värdena säkerställs och utvecklas
- förvaltningen får riktlinjer i det konkreta vård- och underhållsarbetet
- tillståndshandlingen för såväl kyrkogårdsförvaltningen som länsstyrelsen underlättas

Lund februari 2014

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Tolånga gamla kyrkogård och del av den nya kyrkogården ingår i fornminnesområdet Tolånga 46:1. Gränsdragningen är gjord utifrån 1845 års karta och ungefärlig. Vid planerat markåtgripande på kyrkogården, såväl den gamla som den nya delen, ska länsstyrelsen kontaktas. Länsstyrelsen kan ge besked om när tillstånd krävs. Karta från Riksantikvarieämbetets webbtjänst Fornsök.

Kyrkogårdens skydd i lagen

Kyrkogården skyddas enligt *Kulturmiljölagens 4 kap (11-14§§)* såsom kyrkligt kulturminne och skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Enligt Riksantikvarieämbetets råd om hur kulturmiljölagen (KML) skall tolkas innebär detta att vårda och underhålla på ett sätt som bevarar kyrkogårdens gestalt, struktur, innehåll samt den spegling av samhällstrukturen som kan avläsas där. För att få genomföra väsentliga förändringar som kan påverka det kulturhistoriska värdet behövs tillstånd från Länsstyrelsen. Tillstånd krävs till exempel för utvidgning, uppförande eller ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar. Till fasta anordningar räknas enligt KML gravanordningar som tillfallit upplåtaren och bedöms ha ett kulturhistoriskt värde. Även borttagande av växtlighet, såsom trädfällning, borttagande av staket och hårdgörande av befintliga och nya gångar kräver länsstyrelsens tillstånd.

Ett starkt begränsat antal enskilda vårdar kan ges skydd som kyrkliga inventarier enligt Kulturmiljölagen. Skyddet gäller för äldre gravvårdar som är musealt uppställda men också för äldre vårdar som är löst placerade i kyrkobyggnaden eller på kyrkogården. Även äldre byggnadsdelar i kyrkogårdsmuren kan klassas som inventarier alternativt fornminne. Församlingen har inte uppgett

om det finns några gravvårdar upptagna på kyrkans inventerieförteckning. Tolånga gamla kyrkogård och del av den nya kyrkogården ingår i *fornminnesområdet Tolånga 46:1* som utgör Tolånga gamla bytomt med bebyggelseämningar från medeltiden med äldsta belägg från 1350. Begränsningen är gjord utifrån 1845 års karta och är ungefärlig. Bytomten skyddas enligt *Kulturmiljölagens 2 kap.* På gamla kyrkogården och del av nya kyrkogården är alla ingrepp i mark utöver den normala gravgrävningen tillståndspliktigt då det kan beröra under mark dolda fornlämningar. Länsstyrelsen kan lämna besked om tillstånd krävs. Eventuella fynd av fornlämningar måste rapporteras till Länsstyrelsen.

Alléer på kyrkogården, det vill säga enkla eller dubbla trädrader om minst fem lövträd omfattas vanligen av biotopskyddsbestämmelserna i *Miljöbalken 7 kap (11§)*.

Bestämmelserna gäller alléer utmed vägar, tidigare vägar och även alléer som finns i ett övrigt öppet landskap. Detta definieras som områden som inte är skogsmark eller tät bebyggelse, och där det finns möjlighet till utblickar åt olika håll. Stenmurar vid begravningsplatser och kyrkotomter, i direkt anslutning till jordbruksmark, omfattas också av biotopskyddsbestämmelserna. I de fall där det finns fridlysta arter på kyrkogården gäller Artskyddsförordningen (2007:845). Länsstyrelsen kan lämna besked om dispens krävs vid åtgärder.

Kyrkogårdens gröna kulturarv

Det gröna kulturarvet, det vill säga träd, häckar, buskar, gräsytor och andra planteringar, är en betydelsefull del av kyrkogårdar och begravningsplatser. Detta gäller inte minst träden som skapar rum och bidrar till kyrkogårdens speciella karaktär. De kan berätta en del om bygdens historia och är ofta de äldsta individerna som finns i omgivningen vilket gör dem till representanter för trädkontinuiteten i landskapet. Träden har även en viktig roll för andra arter på och i kyrkogårdens närhet vilket har resulterat i att kyrkogårdar räknas som en prioriterad trädmiljö i Naturvårdsverkets *Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd*. Mer information om åtgärdsprogrammet finns i bilaga 5 under *Naturmiljön*.

Kyrkogårdsmiljön i sin helhet lockar till sig vilda arter och fungerar som en fristad för växter och djur. Många av dem är knutna till människan genom att de har anpassat sig till hur vi sköter marken. I takt med att människan har förändrat det omgivande landskapet har kyrkogårdarnas betydelse för det vilda ökat. Ofta finns det ovanliga växter och djur på kyrkogården som inte längre kan leva på andra platser. Kyrkogårdens egenskap som en stabil plats med grönska närvarande under en lång tid har med andra ord en stor betydelse för både den biologiska mångfalden och kyrkogården som kulturmiljö.

Historisk bakgrund

Den skånska kyrkogården

Uppgifterna kring de skånska kyrkogårdarnas utseende för tiden före 1800-talet är mycket knapphändiga. Det vi vet är att de fram till 1800-talet är ganska små gräsbevuxna platser som skördas eller används för bete. Det stora flertalet begravs på kyrkogården medan det övre skiktet begravs inne i kyrkan. I ett stort antal kyrkor uppförs gravkor under 1600-talet. Kyrkogårdarna inhägnas med träbalkar eller stenmurar. I ett kungligt brev från 1764 bestäms att kyrkogårdens yttre avgränsning ska uppföras av gråsten utan murbruk eller annat bindemedel. 1804 ges tillåtelse att uppföra stenmurar med kalkbruk under förutsättning att de täcks med skiffer eller tegel.

Bygdens stormän och mest förmögna begravs på södra eller östra sidan som ansågs som de bästa platserna. Ju närmre koret desto bättre. Norra sidan ansågs minst attraktiv. Under andra hälften av 1700-talet börjar dock norrsidan användas mer allmänt på grund av platsbrist på övriga kyrkogården. Samtidigt reagerar prästerskapet och läkarkåren på de sanitära olägenheterna på kyrkogårdarna och inne i kyrkorna. 1783 förbjuds nya gravar i kyrkorna och inne i städerna. Begravningar inne i Tolånga kyrka har förekommit. En stenkista kom fram i samband med en invändig renovering 1934 då golvet togs upp.¹

Gravvårdarna från tiden före 1800-talets mitt markeras med små kullar och en bräda eller ett kors i trä. För det övre samhällsskiktet uppförs ofta liggande hållar i sten med personframställningar, vapensköldar, symboler och bomärken i relief. I Skåne framträder under det sena 1700-talet en regional gravvårdstyp i form av en stående slipad kalk- eller sandstensvård. Vården har oftast dekor och inskription i låg relief på båda sidorna och har ursprungligen varit bemålade i svart, blått, grönt och rött. Krönen på vården är antingen vinklade eller rundade med uppskjutande hörnpartier och var från början ofta försedda med svarvade klot av sten eller trä. På Tolånga gamla kyrkogård återfinns ett relativt stort antal av den här vårdtypen framförallt från början och mitten av 1800-talet.

Skånes befolkning fördubblas under första hälften av 1800-talet och mer än 90 % av befolkningen bor då på landet. Detta bidrar till att landsbygdens kyrkogårdar blir överbelagda. I Tolånga rapporteras först vid sekelskiftet att den gamla kyrkogården är i behov att utvidgas och planerna på en ny begravningsplats kommer då igång. Enskiftet och utflyttningen av gårdarna frigör mark vilket gör det möjligt att utvidga kyrkogårdarna. Kyrkogårdens betydelse som mötesplats ökar och därmed också intresset för dess skötsel. I samband med ombyggnader eller

¹ Utgrävningar av stenkistan utfördes av Skånes hembygdsförbund genom Harald Olsson. Fotodokumentation finns på Regionmuseets arkiv (B498-B508).

nyuppförande av kyrkor anläggs grusade gångar och kyrkogårdens vilda karaktär med buskage och fritt växande gräs försvinner alltmer. Trädplanteringar på landsortskyrkogårdarna blir vanligt efter 1800-talets mitt. Tidtypiskt för kyrkogårdarna i slutet av 1800-talet är de symmetriska anläggningarna med rätlinjiga gångsystem. Ett mer ordningsamt intryck eftersträvas med klippta och tuktade häckar. Även användandet av trädgårdsväxter ökar under den här tiden. På 1860-talet framförs önskemål om att ta upp gångar med grus på kyrkogården i Tolånga. Norra delen av gamla kyrkogården var till viss del inordnade i rätvinkligt system med omfattningar och gångar fram till gravplatserna så sent som på slutet av 1900-talet.

Äldsta indelningen av kyrkogården går efter byar. Gravplatsernas storlek delas upp efter gårdarnas antal och storlek. Indelningen övergår därefter till att grundas på hemman. Storleken på platsen blir då beroende av hemmanens tillgångar och antal personer. En allmänning uppläts för dem som inte ägde någon jord och inte tillhörde något hemman. Så småningom övergår man till begravingar i varv, i den ordning man dött. Samtidigt börjar försäljning av enskilda gravplatser och familjegravarna blir det vanligaste begravnings sättet under 1800-talet. Från 1882 finns uppgifter om att enskilda kunde köpa och inhägna gravplatser. På Tolånga kyrkogården behölls traditionen att fördela gravplatserna på byar respektive hemman och det dröjde länge innan det uppkom enskilda gravplatser. Så sent som 1917 uppges i samband med en biskopsvisitation att det inte fanns några enskilda gravplatser på kyrkogården. Det är inte känt om det funnits någon allmänning på Tolånga kyrkogård.

I och med att man kan köpa sin gravplats sätts ökad fokus på den enskilde gravplatsen och stor omsorg ägnas åt utformningen av gravvårdar och gravplatser. Lokalt utförda gravvårdar ersätts med standardiserade och industritillverkade gravvårdar. Den inhemska graniten dominerar men även kalksten, sandsten och i viss mån marmor är vanlig. Formerna varierar från små vårdar med polerad framsida till bautastenar och vårdar i form av obelisker och antika pelare. Gravvårdar av järn har sin storhetstid under 1800-talets senare del. Pampiga familjegravar markeras med stenram, järnstaket eller stenstolpar med kätting. Några av familjegravplatserna som var omgärdade med järnstaket finns bevarade på den gamla kyrkogården.

Vid 1900-talets början kommer en reaktion mot att de enskilda gravplatserna har trätt i förgrunden på bekostnad av kyrkogårdens övergripande struktur. Efter nya klassicerande ideal eftersträvar man nu kyrkogårdar planerade efter ett strikt arkitektoniskt system med dominerande huvudaxlar markerade med alléer. Gravkvarter förses med lägre häckar. Det nya formspråket präglar både planer och byggnader. För att få ytterligare utrymmesbesparing påbörjas kremering i allt större grad och gravkvarteren kan utformas ännu mer rationellt. Den enskilda graven blir

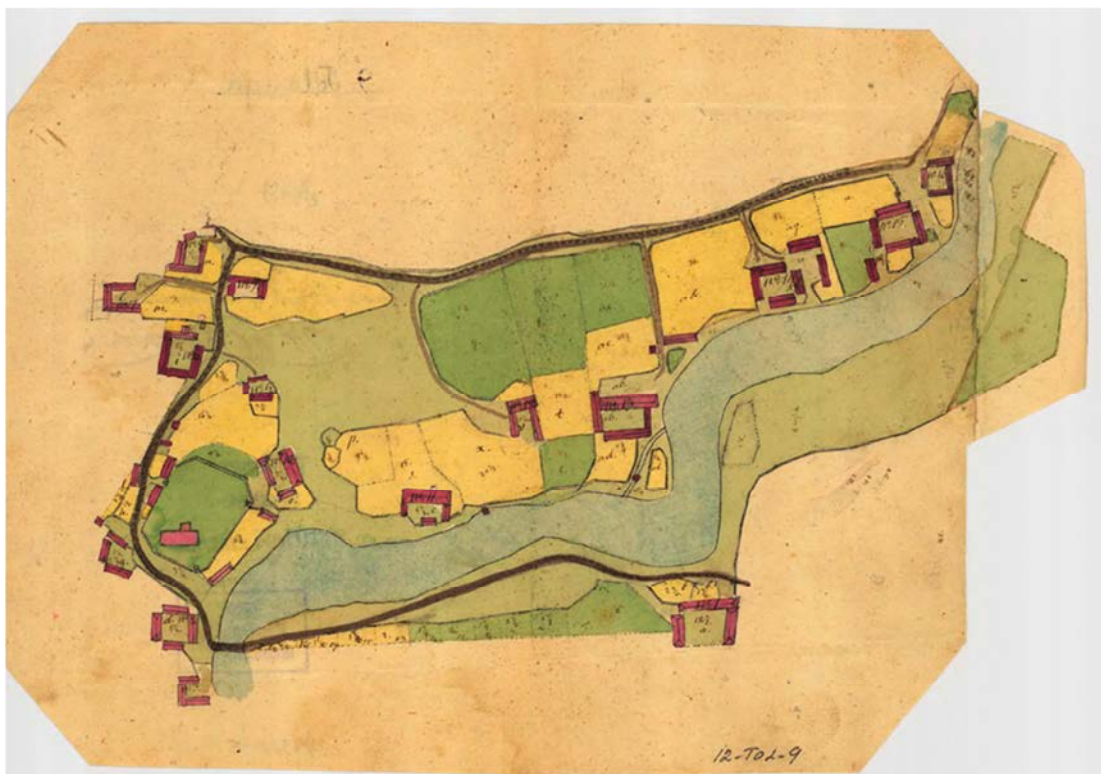
på så sätt underordnad helheten. Utvidgningen av nya kyrkogården i Tolånga sker 1909 och anläggs enligt de nya idealen.

På 1930-talet koncentreras anläggningen kring centralaxeln. Byggnader, alléer och trappor tjänar som blickpunkter för att understryka monumentaliteten. Samtidigt blir gravvårdarna mer modesta och en nyhet kommer in på kyrkogårdarna i form av de låga, breda vårdarna. Beslut om maximihöjd fattas av kyrkogårdsnämnderna. Omkring 1960-talet genomförs ytterligare rationalisering av de äldre kyrkogårdarna. Växtlighet och singel ersätts då med stora sammanhängande och mer lättskötta gräsmattor. Inte sällan tas stenramar, staket, prydnadsträd, växter och andra liknande inslag bort. Den här trenden har påverkat Tolånga kyrkogård i hög grad. Den gamla kyrkogården är numera en grön, sammanhängande gräsyta med i huvudsak gravvårdar stående direkt i gräset. Omfattningar och gångar fram till gravplatserna har succesivt monterats bort i syfte att få ett lättare underhåll.

Under 1900-talets senare årtionden och fram till idag har begravningsstederna förändrats en hel del vilket påverkar kyrkogårdarnas utformning. Allt fler väljer att begravas på askgravplatser, i minneslundar eller askgravlundar. Askgravplatser innebär att gravplatsen upplåts med gravrätt med starka restriktioner avseende gravvårdens utformning medan minneslundan och askgravlundan är gemensamma gravområden för nedgrävande av askan. Askgravlundan har en gemensam plats för namn och smyckning medan minneslundan är ett helt anonymt alternativ. Minneslundan och askgravlundan har oftast gräsbevuxen mark med mer eller mindre omfattande planteringar av träd och annan vegetation. Ofta finns också en vattenutsmyckning i form av en damm eller vattendrag. I Tolånga anläggs en minneslund på gamla kyrkogården i mitten av 1990-talet. I samband med det tillkommer en del ny växtlighet och nya träd i nordvästra hörnet. Sedan 2013 finns ett mindre område avsatt som askgravplats i sydöstra hörnet på Nya kyrkogården.

Tolånga socken och kyrka

Tolånga socken uppkom under medeltiden. 1862 bildades Tolånga församling som 2010 blev en del av Lövestads församling. Kyrka är uppförd i romansk stil under slutet av 1100-talet. Tornet och valvbågar tillkom på 1400-talet. På 1850-talet utvidgades kyrkan med korsarmar åt norr och söder. Samtidigt byggde man om koret och absiden. 1931 återinvigdes kyrkan efter en restaurering som leddes av domkyrkoarkitekten Theodor Wählin. Bland annat togs en ingång upp i norra korsarmen.

Tolånga bys gatumark 1794. Kyrkan med den omgivande kyrkogården ligger i byns sydvästra del omgiven utmed två sidor av byavägen samt av ån. På 1850-talet utökas kyrkogården på västra sidan fram till vägen. Arealmätning 1794, Lantmäteriets arkiv.

Gravvårdar i kyrkan

Enligt en förteckning från början på 1800-talet fanns inga gravar eller gravvårdar i kyrkan på den tiden. I samband med en renovering på 1930-talet hittas en infälld minnessten på triumfbågen och i sakristians golv låg gravstenar från 1700-talet.

Man beslutar då att placera dessa utmed väggarna i sakristian. I dag finns inga gravvårdar uppförda på inventarieförteckningen.

Kyrkogårdens anläggnings- och förändringshistoria

Gamla kyrkogården

1800-talet

Troligen fanns det inga medeltida gravanläggningar bevarade på kyrkogården under 1800-talet. Dessa borde i så fall ha angetts i en förteckning från början på 1800-talet där följande beskrivning görs: ”Likstenar å kyrkogården finnas många öfver hederliga personer af båda könen, dock af ingen historisk märkvärdighet”.

1850-talet

På 1850-talet sker en *utökning av kyrkogården åt väster* med 11 alnar. Kyrkogården uppges vara för trång och ringmuren på västra sidan flyttas i samband med att gatuhus No 4 med fattighus tas bort. *Ingången på västra sidan med uppgång* med avsatser i flera planer upp till kyrkan planeras. I visitationsprotokoll från 1868 omnämns trappuppgången och planerna blev alltså utförda.

Kyrkan byggs till med bland annat nya korsarmar och det är möjligt att gravvårdar kom att flyttas bort från sin ursprungliga plats i samband med utbyggnaden.

1860-talet

Förslag på att nya grusgångar ska tas upp.

1870-talet

Kyrkogården *utvidgas* med en mindre del. I protokoll från 1874 anges den ännu inte vara invigd. *Plantering av träd och bagtornshäckar* utförs.

Omkring 1900

Kyrkogården var runt sekelskiftet 1900 fylld med gravvårdar med omfattningar av olika slag. Kyrkogården bedöms nu vara för liten och en ny begravningsplats efterfrågas. Nya kyrkogården invigs 1909.

1910-talet

Önskemål om att ta upp en ”*gräsfri gång längs Tolånga kyrka*”. Den nya kyrkogården är färdigställd men den gamla kyrkogården används fortfarande för begravingar i huvudsak för familjer med befintliga gravplatser.

1930-talet

Enligt en tidningsartikel² var kyrkogården rik på gamla gravvårdar under 1930-talet. På kyrkogården fanns en del liggande gravvårdar med inskriptioner som höll på att utplånas. Pehr Simonssons gravvård fanns på den nuvarande platsen i nordöstra hörnet av kyrkogården.

Ytterligare två äldre vårdar fanns bevarade på kyrkogården men i artikeln nämns inte exakt var de fanns. En av vårdarna var uppsatt vid kyrkomuren och tillhörde Löjtnant Herr Carl Palm död 1767 och hans maka Capa Koch, död 1764. Placeringen på den andra vårdan anges inte men den beskrivs vara en stor komstadsten som var rest 1807 över ”Anders Nilsson och Mätta Nils Dotter”³.

På kyrkans södra sida fanns de två jämnstora, breda gravstenarna som finns bevarade på platsen idag (gravplats GK74). Vårdarna är försedda med många ornament och det allseende ögat överst och var då nyligen ”omrestaurerade”. Den

² Ystad Allehanda d. 14.12.1934 i Regionmuseets arkiv i Lund.

³ Inskriptionen anges vara svårsläslig men namn och årtal finns angivet i tidningsartikeln som finns i Regionmuseets arkiv i Lund.

Figur 1 Kyrkogården på norra sidan om kyrkan innan dörröppningen på norra sidan togs upp och stödmuren i grässlätten kom till i slutet av 1920-talet. Gravvårdar som idag står uppe på kullen syns inte på bilden. Området nedanför kullen har fullt med gravplatser och slaget gräs ligger i högar mellan gravarna. Fotografi tillhörande vaktmästaren Fredrik Hellström.

ena är rest över Per Nilsson och hans hustru Anna Andersson, döda 1856 respektive 1853 samt Kjersti Persson, endast med födelsedata 1811. Den andra är rest över nämndemannen Nils Andersson och hans hustru Elna Hansson, döda 1856 respektive 1869. Den närliggande gravplatsen som tillhör Hörres by fanns också på samma plats som idag (gravplats 72).

I korsarmens norra fasad tas en dörr upp i samband med en restaurering som stod klar 1930. Då tillkommer även den stora *grusplanen på norra sidan* om kyrkan liksom *stödmuren* i terrasseringen.

1990-talet

I mitten av 1990-talet anlades *minneslund* på höjden i nordöstra hörnet efter förslag ritad av landskapsarkitektstudenten Pernilla Andersson, 1994. I anslutning till minneslundan planterades samtidigt ett mindre antal träd. Minneslundens första gravsättning är från maj 1996.

Förändringar under sent 1900-tal och 2000-talet

Gravvårdarna på norra delen av kyrkogården var inordnade i ett rätvinkligt system med omfattningar och gångar fram till gravplatserna, en struktur som fortfarande fanns kvar i slutet av 1900-talet.

Flertalet av omfattningar och mindre gångar har under senare tid avlägsnats och ersatts av en stor sammanhängande gräsmatta med ett mer eller mindre glest bestånd av gravvårdar stående direkt i gräset.

Strax nordöst om kyrkan har grusplanen utvidgats ytterligare. Vårdar som tidigare hade en tydlig gravplats står eller ligger numera direkt i gruset avskilda från vårdarna på gräsmattan.

Nya kyrkogården

1909

År 1909 *invigdes Nya kyrkogården* som uppfördes enligt de tidstypiska klassicerande idealen med ett rätvinkligt gångsystemen, radkvarter med klippta rygghäckar och en symmetriskt placerad mittgång kantad av en trädallé med lindar. Hagtornshäckar planterades på södra, västra och norra sidorna. Utmed sidorna planterades även ett par rader buskar och en rad stormträd.

1940-talet

1944 förs en diskussion om *lindar längs mittgången* på Nya kyrkogården ska *tas ned*. Allén anges vara ojämn, vissa träd har dött och lämnat luckor efter sig och träden har blivit vildvuxna. När lindarna tas ned är osäkert men enligt församlingens räkenskaper utfördes trädfällning 1951.

1950-talet

1950 upprättas ett förslag av arkitekten Eiler Graebe om en *mur längs östra och norra sidan* av kyrkogården. I ett första steg uppförs östra delen med grindöppningen.

1951 ges tillstånd att uppföra *bårhus* på nya kyrkogården efter ritningar och arbetsbeskrivning av arkitekten Eiler Graebe.

Tolånga by på mitten av 1940-talet med nya kyrkogården på bildens vänstra och nedre del. Längs både nya och gamla kyrkogården finns högväxt träd. På nya finns fortfarande lindallén längs mittgången kvar men togs ned strax därefter. Flygfotosamling.

1960-talet

1963 uppförs mur *utmed del av södra och norra sidorna* enligt förslag från 1962. *Murarna kompletteras* till sitt nuvarande utförande i slutet av 1960-talet då följande förändringar genomförs:

1968 upprättas *gravkarta med förslag på nya gravplatser* på nya kyrkogården av ingenjören Gunnar Andersson. Förslaget visar att gravraderna i kvarteren D och F är förlängda med två gravplatser i södra änden av varje rad. Dessutom föreslås totalt 65 nya gravplatser utmed norra och östra kanterna av kyrkogården, angivna som kvarter G och H, vilket aldrig kom att genomföras. En förändring av gångsystemet i kvarteren C och D föreslogs också. För att få in gångar i nordlig sydlig riktning mellan raderna såsom i övriga kvarter skulle gravplatserna göras något mindre. De västlig östligt riktade gångarna, en i vardera kvarteret, skulle enligt förslaget läggas igen och upplåts för nya gravplatser. Förslaget kom bara delvis att genomföras. I södra delen av kvarter D finns nord-sydligt riktade gångar mellan raderna.

1990-talet

1997 ges tillstånd att uppföra *servicebyggnad* vid nya kyrkogården efter ritningar av arkitekten Thorsten Lyngö.

2000-talet

2007 ges tillstånd att *reparera kyrkogårdsmuren utmed nya kyrkogården*.

2010-talet

2013 invigs *asklund* som är placerad utmed östra muren på kyrkogårdens södra del. Första begravningen skedde under hösten 2013.

Tolånga kyrka från sydöst med ån, den gamla byvägen samt gatubus i förgrunden.

Nulägesbeskrivning

Omgivningen

Tolånga socken ligger öster om Sjöbo utmed Tolångaån. Socknen utgör en småkuperad odlingsbygd med en del skog i de sydvästra delarna. Inom socknen ligger Tolånga kyrkby samt orterna Klasaröd och Eggelstad. Fram till början av 1970-talet fanns skola och lanthandel i kyrkbyn.

Kyrkogårdens äldsta del ligger på en höjd tillsammans med kyrkan. På kyrkogårdens alla sidor finns terrasseringar och på norra sidan finns en lägre belägen yta med ett större antal gravvårdar.

Huvudentrén till kyrkan nås via en trappa som ligger på västra sidan inom kyrkogårdsmuren. Till kyrkogården finns ytterligare två trappor. En stentrappa leder upp till den översta avsatsen utanför muren på södra sidan och en mindre trappa leder upp till kyrkogården på östra sidan.

Runt kyrkogården ligger den äldre gårdsbebyggelsen med den gamla byvägen och åkermark. Söder om kyrkogården ligger en skolbyggnad som uppfördes som folkskola 1906.

Kyrkogården på norra sidan består av ett sammanhängande gräsplan och glest med vårdar varav ett fåtal platser är omgärdade med häck eller staket. På östra och södra sidan om kyrkan står vårdarna något tätare och fler stenomfattningar och grusbeläggningar finns bevarade. Här finns kyrkogårdens äldsta vårdar varav flera hällar.

Struktur och övergripande karaktär

Tolånga kyrkogård består av en äldre del, gamla kyrkogården, i anslutning till kyrkan samt en nyare utvidgning, nya kyrkogården, åt väster. Delarna skiljs åt av vägen och en parkering.

På *gamla kyrkogården* är gravplatserna ojämnt och glest utspridda (kv. GK). Det finns också en minneslund (kv. ML). Området norr om kyrkan består av spridda vårdar stående direkt i gräset. Ett par av gravplatserna är omgärdade av järnstaket. I nordöstra delen finns minneslundet. Vid platsen finns en mindre körsbärsträd. Upp till minneslundet leder en gång med plattor. Övriga gångar är belagda med grus. Strax söder om minneslundet finns Pehr Simonssons gravvård av kalksten. Längs insidan av västra muren ligger återlämnade vårdar upplagda. En samling äldre stående kalkstensvårdar finns öster om kyrkan och på södra sidan finns både stående och liggande kalkstenhällar från tidigt 1800-tal. På södra sidan utmärker sig en större gravplats med en bred stenomfattning som på södra sidan utgör en förstärkning av kyrkogårdens terrassering. I gruset vid kyrkans södra fasad står två gravvårdar från första delen av 1800-talet samt tre liggande hällar.

Kvarter A närmast kyrkan och kvarter E och F på kyrkogårdens östra del tillhör samma anläggning från 1909 och binds samman av den gemensamma strukturen med parvisa gravkvarter och gravplatser med buxbomsomfattningar. I den ursprungliga strukturen samsas olika gravvårdstyper från hela 1900-talet och bidrar tillsammans med en värdefull helhetsmiljö.

Nya kyrkogården är en utvidgning väster om Tolånga byaväg. Utvidningen utfördes 1909 och den äldsta kända begravningen är från 1910.

Nya kyrkogården består av sex kvarter (kv. A-F) och en asklund (kv. AL). Kyrkogården anlades i ett tidsenligt rutnätssystem med radkvarter med omgärdade, merparten med buxbom, gravplatser samt en symmetriskt placerad mittgång kantad av en allé. Sedan mitten av 1900-talet är allén nedtagen. I samband med tillkomsten av moderna vårdar har buxbomen succesivt byts ut och kompletterats med smala låga stenramar. Även om materialet är utbytt har merparten av gravplatser fortfarande en tydlig avgränsning. De större sammanhängande gräspartierna där vårdarna numera står utan avgränsning i mitten av kyrkogården bryter tydligt mot strukturen.

Kvarter A och B var den första delen som började användas efter att kyrkogården hade anlagts 1909. Gravplatserna är relativt stora till ytan. Här förekommer även en del av kyrkogårdens äldsta gravvårdar som tidtypiskt är relativt stora och höga. Inslag av 1950- och 60-talens gravkultur med låga breda gravvårdar finns framförallt i raderna längst i öster i kvarteret.

Gångsystemet i kvarter C och D skiljer sig något åt med en östvästlig mittgång i vardera kvarteret. Kvarteren har förvanskats i större utsträckning med stora partier som har såtts igen med gräs. I anslutning till kvarter C finns en vattenpost och på ett av gräspartierna står en parkbänk.

Kvarter C och D skiljer sig något åt från den övriga anläggningen i strukturen. Här ligger gravplatserna mer samlade utan att vara uppdelade i rader på samma markanta sätt som de övriga kvarteren. Kvarteren är däremot försedda med en östvästlig mittgång. Stora delar av kvarteren är numera omvandlade till gräsytor med vårdar direkt stående i gräset utan avgränsning. Till höger asklundens sittplats med ligusterhäck och en plantering med ljung och oxbär samt ett prydnadsträd.

I kvarter E och F återkommer samma struktur som i A och B. Raderna ligger parvis med grusgångar emellan. E och F börjar användas på 1930-talet och består därmed av framförallt den låga breda gravvårdstypen. Gravplatserna varierar i storlek men i princip minskar gravplatsernas yta ju längre västerut man kommer.

Askunden (kvarter AL) ligger söder om grindöppningen utmed östra muren. Närmast grinden finns en plantering med oxbär, en låg ligusterhäck, ljung samt en liten klotrubina. Vid planteringen finns en liten grusgång med en röd sittbänk (samma sorts bänk återfinns på andra ställen på kyrkogården). Lundens jordningsområde är belagt med gräs. Plats för namnskyltar finns inte.

Ett urval av murar och grindöppningar på gamla kyrkogården. Överst grindöppningar i västra muren samt vid trappan upp till västingången till kyrkan. Nederst terrassering på östra respektive västra sidan om kyrkan. Muren är delvis kallmurad och delvis murad med bruk och är då täckt med sten eller betongplattor.

Murar och grindar

Gamla kyrkogården

Merparten av gamla kyrkogården omgärdas av stenmur. Utmed norra avgränsningen är endast partiet vid brandstationen försett med en stenmur medan resten utgörs av en hög häck. Muren är låg och kallmurad med fältsten.

Södra och del av västra avgränsningen har en stödmur som är murad med fältsten och täckt med betongplattor.

Kyrkogården har två större ingångar. Huvudingången till kyrkan finns på västra sidan vid trappan som leder upp till västporten på tornet. Öppningen har en svartmålad järngrind med grindstolpar murade med fältsten. Stolparna är krönte med plåt. Längre norrut finns en större öppning som leder in till den norra delen av kyrkogården. Öppningen är försedd med smala, höga grindstolpar prydda med kors på toppen och har en pargrind i svartmålat järn. Därtill kommer ett par mindre öppningar med enkla järngrindar i murens östra och södra del.

Nya kyrkogården

Nya kyrkogården är omgärdad av en vitputsad mur täckt med enkupigt lertegel. Utmed östra kanten är muren lägre än den norra och södra sträckningen.

Kyrkogården kantas av en trädrad längs västra muren och en liten bit utmed norra och södra muren. Södra murens utsida är putsad men omålad.

Kyrkogårdens huvudingång ligger i öster och är försedd med en pargrind med två enkla grindar på sidorna. Grindstolparna är vitputsade och täckta med tegelplattor samt prydda med kors på toppen. En mindre ingång med en enkel grind finns vid nordöstra hörnet i norra muren. Samtliga grindar är av svartmålat järn.

Gångsystem, vårdar, grönstruktur

Gamla kyrkogården

Närmast kyrkan är marken grusbelagd. På nordöstra sidan finns en mindre grusplan. Från grusplanen leder en grusad gång österut och gör en u-sväng ned till norra delen för att leda vidare västerut mot öppningen i västra muren.

En mindre gång med plattor leder från mitten av grusgången upp till minneslunden i nordöstra hörnet.

Parallellt med kyrkogårdsmurens västra del leder en gång mellan nordvästra grindöppningen och trappan upp till kyrkans västport.

Vårdarna på gamla kyrkogården är av skiftena ålder och utseende. De äldsta vårdarna utgörs av de tunna kalkstensvårdarna från början av 1800-talet. De yngsta vårdarna är från tidigt 2000-tal och utgörs av små, liggande fältstenar. Höga kolonner förekommer på ett fåtal gravar medan de något lägre svarta granitvårdarna med spetsig topp förekommer mer frekvent. Endast några av gravplatserna har järnstaket och större stenomfattningar bevarade.

Kyrkogården omges av en glesnad trädkrans. Grönstrukturen består i övrigt av en stor sammanhängande gräsmatta samt ett enstaka större vintergröna växter. I nordöstra hörnet finns en mer varierad växtlighet som anlades i samband med minneslunden. Där finns förutom formklippt idegranshäck även murgröna, syrén, körsbärsplomon och ett mindre körsbärträd.

Nya kyrkogården

På nya kyrkogården ligger gångarna i ett rutnätssystem med en mittgång som leder i öst-västlig riktning. Samtliga gångar på den nya delen är belagda med grus.

Nya kyrkogården består av en rik samling av gravvårdstyper. Här finns de flesta av 1900-talets vanligaste vårdtyper representerade och dessutom några mer ovanliga varianter. Den höga smala vårdtypen, både svarta och gråa, finns mer koncentrerat på kyrkogårdens mittersta delar. Bland dessa utmärker sig en större gravanläggningar med stenomfattning och järnkedjor som är centralt placerad utmed mittgången. Närmare muren, speciellt utmed östra, södra och västra kanterna återfinns den låga breda vårdtypen.

Utmed muren finns på vissa delar högväxta träd i rad. Trädraden har tidigare varit fullständig utmed norra och västra muren. På nya kyrkogården finns ett mindre antal högre vintergröna växter som är koncentrerade i de mellersta kvarteren. En relativt stor del av raderna i kvarteren är belagda med gräs. Mer sammanhängande gräspartier finns i kvarteren C och D. Gräselagda ytor finns även utmed murens västra och norra insida, ytor som inte används men som är förberedda för gravplatser. Asklunden i kyrkogårdens sydöstra del består likaså av en gräselagd yta.

Bårhuset på nya kyrkogården

På *nya kyrkogården* finns ett bårhus från 1951. Byggnaden har en rektangulär plan med en mindre förhall vid ingången på södra sidan. Fasaderna är vitputsad och grunden är murad med oputsad fältsten. Byggnaden har ett sadeltak med brant vinkel. Taket är täckt med lertegel och har brunmålade vindskivor. Avvattningssystemet består av vita stuprör och hängrännor av plats. Stuprören leds ned i marken vid hörnen. Gavelspetsen ovan ingången pryds av ett kors. På norra sidan finns en utvändig källartrappa.

Söder om grinden vid trappan upp till kyrkan finns en port som leder in till en välvd källare. I dag används utrymmet som förråd. Öppningen är välvd och försedd med en pardörr av stående brädor. Dörrarna är målade i en brun kulör och har svartmålade bandgångjärn.

Växt- och djurliv

De träd, häckar och planteringar som beskrivs i ovanstående avsnitt är en grundläggande del av kyrkogårdens miljö. Växtligheten skapar struktur och bidrar med grönska och livsrum för andra arter och har på så vis en avgörande betydelse för det växt- och djurliv som finns på kyrkogården.

Träden är kanske det mest påtagliga av grönskan. Gamla lövträd har störst betydelse för andra arter och är således en viktig källa till liv. De äldsta träden på kyrkogården i Tolånga hör till trädkransen. Flera av trädstammarna har påväxt av närings- och ljusberoende lavar. De lever av mikroskopiska ämnen som finns i trädens bark och i omgivande luft. Lavarna är en egen värld i sig då de är en livsmiljö för många små organismer. Dessa blir i sin tur föda åt fåglar, vilka även använder lavar som bomaterial. Flera av träden har en utvecklad håligheter i stammen, som beror på tidigare beskärningsåtgärder. I hålen samlas organiskt material som bryts ner av en lång rad insekter. Det blir med tiden en kompostliknande massa inuti träden som kallas mulm. Insektsfaunan innehåller troligen både vanliga och mer ovanliga arter som kan ha levt i träden i generation efter generation. Vissa hålträdslevande arter har svårt att sprida sig längre sträckor och deras överlevnad beror av tillgång till träd i närheten som är i samma åldersklass som värdrädet.

En mottfjäril söker skydd på stammen av en lönn på kyrkogården. Kyrkogården är en betydelsefull plats för många arter.

Djurlivet kring kyrkan ger sig till känna på olika sätt. Fågellivet är ett ständigt närvarande inslag. Främst är det vanliga arter som talgoxe, blåmes, koltrast och nötväcka som söker föda och bomaterial i träd, buskar, kompost och gräsmattor. Fladdermöss hör till en mer osynlig skara men det är troligt att de finns i anslutning till kyrkan. De dagvilar eller övervintrar gärna i kyrktorn och på kyrkloft. Äldre och ihåliga träd är en viktig miljö även för dem. Extra hänsyn krävs när det finns fladdermöss, inte minst när det gäller förändringar i trädbeståndet. Alla 18 påträffade fladdermusarter i landet är fridlysta.

Även markbeläggningen ingår som en beståndsdel i det gröna kulturarvet.

Den äldsta kyrkogården är grästäckt till största delen. Förutom gräs innehåller den olika kärlväxter med blommor. Några exempel är gråfibbla, rölleka, stenmåra, gul fetknopp och blåeld. Blad av gullviva finns också och enligt uppgift så kan det även finnas orkidéer. Flera fjärilsarter och andra insekter brukar vara knutna till dessa kärlväxter som är en rest av det ekologiska sammanhang som förr var så vanligt i betesmarker och ångar.

Nya kyrkogården innehåller en kombination av gräs, grus och buxbom vilket skapar en intressant miljö med goda egenskaper som lockar många organismer. Grusgångarna fyller till exempel viktiga funktioner för ett antal insekter, inte minst solitärbin. Stenmaterialet liknar binas naturliga miljö och fungerar även som värmereservoar.

Kulturhistorisk värdering

För att kunna vårda kyrkogården som kulturmiljö och ta tillvara dess kulturhistoriska värden måste dessa värden och vilka uttryck de tar i den fysiska miljön tydliggöras. Det beskrivande kapitlet samt redogörelsen för kyrkogårdens historiska utveckling ligger till grund för detta. Utifrån värderingen/karakteriseringen kan man välja ambitionsnivå på bevarandet och föreslå åtgärder som bevarar och utvecklar de kulturhistoriska värdena.

Den biologiska bedömningen är gjord utifrån kyrkogårdens befintliga komponenter med betydelse för olika vilda arter och platsens ekologi. Träd, kyrkogårdsmur, häckar, grusgångar, gravvårdar, trappor, gräsytor, vattenspeglar, byggnader och kompostplats är generella beståndsdelar som tillsammans skapar den intressanta livsmiljö som kyrkogården är. De vilda växter och djur som påträffats vid besöket ger därtill en fingervisning om sammansättningen av arter och kyrkogårdens funktion för det vilda livet i området.⁴

Karakterisering

Gamla kyrkogården med minneslunden

På den äldsta delen av kyrkogården på höjden närmast kyrkan finns relativt många äldre vårdar bevarade och gravplatserna utgör en tät struktur på sina ställen. Merparten av vårdarna står numera utan omfattning direkt i gräset och närmast kyrkan står några direkt i gruset. Endast enstaka omgärdade gravplatser finns bevarade.

På kyrkogårdens norra del dominerar numera den sammanhängande gräsytan med glest placerade vårdar varav merparten utan omfattningar. Systemet av gångar fram till gravplatserna är i princip helt borta.

Minneslunden på en höjd i nordöstra hörnet är ett av få nyare tillskott som bland annat bidrar med en tät växtlighet på kyrkogården.

Karaktärsdrag för gamla kyrkogården med minneslunden:

- *Oregelbunden form* begränsad av äldre vägdragningar och bebyggelse samt höjdskillnaderna i terrängen.
- Relativt tätt med *ålderdomliga vårdar*, ett fåtal med bevarade omfattningarna, på höjden närmast kyrkan.
- *Terrasseringen* med stödmurar av murad fältsten täckt med betongplattor.
- *Högväxta träd* på nordöstra och södra delen av kyrkogården.
- *Minneslundens* anläggning med tät och varierad växtlighet.

⁴ Det bör dock påpekas att ett par studietillfällen inte ger en fullständig bild av platsens biologiska mångfald.

Nya kyrkogården

Nya kyrkogården har trots många små förändringar fortfarande en viktig del av den ursprungliga karaktären bevarad. Karaktären utgörs av den centrala mittgången och de rätvinkliga gångarna mellan raderna av gravplatser. Gravplatsernas utformning med grusbeläggningen och omfattningar som till stora delar består av stenramar och buxbomshäckar stärker radkvarterens tydliga struktur.

Den vitputsade muren tillsammans med häcken på västra sidan utgör en tydlig avgränsning av kyrkogården gentemot omkringliggande mark och gårdar. Kyrkogården har en tydlig enhetlig struktur i sin helhet medan det rika utbudet av gravvårdstyper från olika tider bidrar med variation och omväxling.

Karaktersdrag för nya kyrkogården:

- *Rutnätsystem* med bredare huvudgång i mitten och parvisa *radkvarter*.
- *Trädraden* utmed västra och del av norra muren.
- Det rika utbudet av *1900-talets olika gravvårdstyper*.
- *Grusgravar med omfattningar* av buxbom alternativt stenramar.
- *Kyrkogårdsmuren* som tydligt avgränsar området.

Kulturhistoriska värden

Tolånga kyrkogård har i sin helhet ett högt kulturhistoriskt värde som en viktig del av Tolånga bys kulturmiljö. Tillsammans visar de olika delarna av kyrkogården hur orten har utvecklats genom tiderna och miljön utgör fortfarande en viktig mötesplats i byn.

Gamla kyrkogården utgör tillsammans med kyrkan på kyrkokullen ett centralt miljöskapande värde för Tolånga by och dess omgivningar.

Det stora antalet bevarade tunna kalkstensvårdar från tidigt 1800-tal, typiskt för de skånska kyrkogårdarna, bidrar med ett högt kulturhistoriskt värde även ur ett regionalt och nationellt perspektiv.

Nya kyrkogården som anläggs i början av 1900-talet har en tidtypisk struktur bevarad med det rätvinkliga gångsystemet och radkvarteren delvis med buxboms- och stenramar. Mycket av den ursprungliga karaktären har gått förlorat genom att mittgångens allé och delar av trädkransen har avlägsnats. I den enhetliga strukturen som återstår finns en mångfald av gravvårdstyper som kan berätta om hur 1900-talets samhälle och värderingar har utvecklats och förändrats. Det rika utbudet av gravvårdstyper bidrar tillsammans med en mångfacetterad bild av 1900-talets samhällshistoria och gravvårdskultur vilket ger kyrkogården ett högt samhällshistoriskt värde. Kyrkogården utgör i sin helhet en anläggning med kulturhistoriska värden som är värda att bevara och utveckla.

Större delen av kyrkogårdens gravvårdar har inte så stora enskilda värden att de kan anses vara ovärderliga. Det är framförallt tillsammans som gravvårdarna

Tolånga ligger som en grön oas i det omgivande fulläkerslandskapet. Kyrkogården bidrar med grönska och mångfald.

bidrar till kyrkogården som en värdefull kulturmiljö. När man tittar närmare på gravvårdarnas titlar, årtal, orter har man möjlighet att bilda sig en uppfattning av hur samhället i och kring Tolånga socken såg ut under en viss tid vilket gör att de bidrar med ett stort samhällshistoriskt värde. På kyrkogården finns framförallt titlar med anknytning till jordbrukssamhället såsom *Lantbrukare* liksom *Hemmansägaren* och *Åboen* representerad.

Biologiska värden

Förutsättningarna är goda för ett rikt växt- och djurliv i Tolånga. Byn, med kyrkogård och villaträdgårdar, kan liknas vid en grön oas inuti det omgivande fulläkerslandskapet. Den nära kopplingen till Tolångaån är en betydelsefull faktor som skapar goda förutsättningar för spridning av arter till och från kyrkogården.

Genom att planera långsiktigt och agera med eftertänksamhet kan man ta väl hand om kyrkogårdens befintliga arter och biologiska värden. Samtidigt värnar man om det upplevelsevärde som kyrkogården har för besökande. En plats som sjuder av fågelsång, lummig grönska, surrande insekter och blommor kan ha en läkande inverkan. Att mötas av grönska och liv på kyrkogården kan ge ro och skänka tröst.

På den gamla kyrkogården finns ett antal tunna kalkstensvårdarna från tidigt 1800-tal. De är försedda med text på båda sidorna och var avsedda att synas från flera håll. Texten är i kursiv stil och var ursprungligen svartmålad. Vårdarna var även försedd med färglagda dekorer. Till höger gravvård över Pebr Simonsson som kyrkoherde i församlingen i början på 1800-talet.

Gravanordningar med särskilda kulturhistoriska värden

Större delen av gravvårdarna på nya kyrkogården har som enskilda objekt inte så stort kulturhistoriskt värde att de kan anses vara ovärderliga som enskilda objekt på kyrkogården. Det är framförallt tillsammans gravvårdarna bevarar kyrkogården som en värdefull kulturmiljö. Då trycket på nya gravplatser inte bedöms vara så stort bör principen vara att bevara vårdarna på befintlig plats och genomföra så små förändringar som möjligt. Dessa vårdar bör utifrån Centrala Gravvårdskommitténs anvisning klassas som ”Kulturhistoriskt värdefulla vårdar”.

På gamla kyrkogården bör följande kriterier av vårdar klassas som ”Kulturhistoriskt värdefulla vårdar” utifrån Centrala Gravvårdskommitténs anvisning.

Gravvårdar med vita porslinsmedaljonger

- Gravvård över Nils Olsson på *gravplats 70* (1881) med motivet ”Natten”.
- I hörnet intill *gravplats 72* med stendekor i form av vinrankor och porslinsmedaljong med motivet ”Dagen”.

På gamla kyrkogården finns även ett antal gravplatser med gravvårdar och tillhörande anordning som utifrån Centrala Gravvårdskommitténs anvisning bör klassas som ”Kulturhistoriskt mycket värdefulla gravvårdar”.

Tunna kalkstensvårdar från tidigt 1800-tal till mitten av 1800-talet.

- Förekommer bl a på gravplatsnummer: *GK32 (Pebr Simonsson), GK48, GK72, GK74,*

Åtgärdsbehov

Följande förslag till åtgärder är de mest påtagliga på kyrkogården syftar till att bevara och utveckla kyrkogårdens karaktär med kulturhistoriska och biologiska värden. Vissa åtgärder kan kräva länsstyrelsens tillstånd (se kapitlet *Kyrkogårdens skydd i lagen*). Bilagan *Allmänna riktlinjer för vård och underhåll* innehåller vidare råd. Åtgärdsförslagen finns även sammanfattade på karta i bilaga.

Allmänt

Det är viktigt att vårda och underhålla kyrkogårdens struktur med gravrader bestående av gravplatser med en mångfald av gravvårdar från hela 1900-talet inramade med buxbom. Vård och underhåll ska syfta till att motverka att kyrkogården förvanskas vilket riskerar att hända när omfattningarna tas bort. Likaså tenderar kyrkogården att förlora sin roll som en kulturhistoriskt intressant och värdefull plats när gravplatser på nya kyrkogården läggs igen med gräs och det som återstår är smala gräsremсор varvade med grusgångar.

Buxbomsomfattningar på nya kyrkogården

Som en första åtgärd bör buxbomen kompletteras och återplanteras på de platser där fortfarande delar av omfattningen finns kvar. I ett längre tidsperspektiv är det även önskvärt att buxbomen kompletteras och återplanteras på platser med gravvård där omfattning saknas helt.

Gjutjärnsstaket

Rostangrepp förekommer på gjutjärnsstaket. Åtgärdas enligt instruktioner i bilagan

Gravvårdar

På gamla kyrkogården finns ett antal gravvårdar från 1800-talet som är i behov av genomgång och som behöver åtgärdas av stenkonservator. De liggande hällarna och de stående tunna kalkstensvårdarna (t ex gravvårdar på GK32, GK72) bör prioriteras.

Hällarna som ligger vid kyrkans södra fasad är i behov av något slags skydd för att förhindra ytterligare skador. Eventuell flytt kan vara motiverad. En mer specifik åtgärdsplan för hur hällarna kan få ett bättre skydd bör upprättas i samverkan med stenkonservator. Vårdarna bör förtecknas på inventarieförteckningen och dokumentation av inskription och dekoration bör utföras.

Gravkar (t ex på gravplats B15, GK72, GK42) bör planteras med murgröna, vinca eller dylikt enligt ursprungligt utförande.

I nuläget åtgärdar församlingen skador och brister vid behov. En mer systematisk genomgång och dubbning av gravvårdarna utfördes för ca 20 år sedan.

Tillgänglighet

Gångarna på kyrkogården är i behov att tillgänglighetsanpassas. Som ett första steg bör gångarna fram till kyrkans entré hårdgöras.

Trappan upp till kyrkan är i akut behov av reovering. Trappan är försedd med handledare men trappsteg av kalksten på nedre delen är mycket ojämna pga erosion vilket gör att trappan är i undermåligt skick ur ett tillgänglighetsperspektiv. Reovering av trappan bör därför prioriteras högt. Granit kan accepteras som ersättningsmaterial då övre delen av trappan (som är en senare del) liksom nedersta trappsteget består av granit.

Stödmur i terrassering på norra sidan om kyrkan

Muren kalvar ut mot norr. Muren har rört sig och skapat mellanrum mellan stenplattor som täcker muren. Mellanrummet är ifyllt med murbruk. En teknisk förundersökning där orsaken till rörelsen kartläggs och med förslag på åtgärder bör tas fram av teknisk konsult. Förundersökningen bör påbörjas snarast.

Mur på gamla kyrkogården

På delar av muren, bland annat på murens västra sida, förekommer lossat fogbruk och ilagningar med cementhaltigt bruk. För att förekomma större skador behöver muren besiktigas och åtgärdas enligt instruktioner i bilagan Allmänna riktlinjer för vård och underhåll.

Vitputsad mur på nya kyrkogården

Sprickor i putsen på Nya kyrkogårdens mur behöver undersökas för att klargöra orsaken till sprickbildningen. Åtgärdsprogram tas fram av teknisk konsult som kan avgöra orsaken och omfattningen. Årlig besiktning av putsen bör utföras.

Stenmur på nya kyrkogården

Stenmuren i sydvästra hörnet på nya kyrkogården har rasat och risk för ytterligare ras finns. Stenmuren bör åtgärdas av erfaren stenmursläggare snarast.

Trädvård

På nya kyrkogårdens västra del har det tippats en stor mängd schaktmassa från pågående grävning vid kyrkan. Träd nr 22-28 påverkas eftersom det normala gasutbytet och fuktighetsstillgången till och från rotsystemet begränsas kraftigt av de pålagda jordmassorna. Detta blir ett bekymmer inte minst under kommande lövsprickning. Inga upplag eller hårda belastningar bör förekomma närmare än 2

meter från trädens stambas, vilket betyder att de upplagda schaktmassorna bör flyttas snarast.

Trädkransen kring gamla kyrkogården har förlorat cirka 10 träd på 20 år. Ett långsiktigt mål bör vara att åter ha en komplett trädkrans. På nya kyrkogården bör målet vara att fylla glappet i trädraden mot norr med nya träd.

Växt- och djurliv

På gamla kyrkogården skulle det vara lämpligt att tillämpa ängsskötsel på vissa ytor. Bäst förutsättningar med intressanta arter finns i sluttningarna söder om kyrkan. Vegetationen nedan stödmuren i väster kan också bli intressant med ängsskötsel. Mycket tid och arbete kan sparas om gräset lämnas att växa fritt fram till slutet av sommaren. Samtidigt gynnas en stor mångfald arter, när befintliga växter får chans att blomma och kanske sätta frö. Därefter klipps eller slås ytan en gång. Det avslagna samlas upp efter någon dag och läggs i komposten. För att göra det hela prydligare kan man hålla en rak gång klippt under säsongen, som är synlig från vägen. Berätta om åtgärden för besökare och församlingsmedlemmar så skapas en bättre förståelse för resultatet.

Träden har en avgörande betydelse för den biologiska mångfalden i området. Varje trädindivid bör behållas så länge det är möjligt samt alltid ersättas med ett likvärdigt träd när det gamla måste tas bort. Regelbunden översyn och underhåll av träden gör detta möjligt.

Gravvårdsdokumentation

En gravplatsinventering rekommenderas att utföras för att ta tillvara på kyrkogårdens lokal- och personhistoriska värden. I samband med inventeringen kan även intervjuer med lokalthistoriskt kunniga personer genomföras. Dokumentationen bör göras tillgänglig för både kyrkogårdsbesökare och andra intresserade av Tolånga sockens historia.

10 års plan för vård och underhåll av kulturhistoriska värden

Aktivitet	Inom 1 år	Inom 3 år	Inom 10 år
Muren på nya kyrkogården – renovering		X	
Kallmur i sydvästra hörnet på nya kyrkogården	X		
Stödmur i terrassering på norra sidan om kyrkan		Projektering KAE söks	X
Mur längs gamla kyrkogårdens västra sida – renovering		X	
Trappan upp till kyrkan – nya trappsteg		X	
Hårdgörning av gång fram till kyrkan		X	
Tunna kalkstensvårdar		KAE söks	X
Gravkar - nyplantering	X		
Gravvårdar med skadade socklar och ramar		X	
Tre liggande hällar	Förtecknas som inventarier	KAE söks	X
Gjutjärnsstaket och järngrindar - rostangrepp		X	
Skylt från länsstyrelsen vid grinden i västra muren.	Rapport om skada till länsstyrelsen	X	
Trädåtgärder – se trädvårdsplan	X	X	X
Trädkrans gamla kyrkogården – återplantera i luckor			X
Trädrad nya kyrkogården – komplettera			X
Komplettera bristfälliga buxbomsomfattning	X Årligen	X Årligen	X Årligen
Bårhusets tak – spruckna tegelpannor	X		
Avlägsna schaktmassorna på nya kyrkogården	X		

Målsättning och utveckling

Tolånga kyrkogård har en mycket låg efterfrågan på nya gravar. Det sker maximalt ett par begravningar per år. Den stora utmaningen på kyrkogården är det allt större antalet återlämnade gravar. På gamla kyrkogården finns ca 10-12 gravplatser med skötselavtal och endast ett par av vårdarna sköts av ägaren medan resterande gravplatser är återlämnade. Om gravvårdarna på återlämnade platser tas bort i större omfattning kommer en viktig del av kyrkogårdens kulturhistoriska värden att gå förlorade.

Lövestads församling har angett följande målsättningar och framtida utvecklingsplaner för *Tolånga kyrkogård*:

Bevara kyrkogården som en värdefull del av Tolånga bys kulturmiljö och som en viktig mötesplats i byn

Även om stora delar inte används aktivt har församlingen som målsättning att bevara den befintliga kyrkogårdsmarken.

Bevara den rika samlingen av gravvårdstyper på nya kyrkogården.

Vårdarna behålls på platsen så länge platsen inte är efterfrågad för ny begravning. Om en vård tas bort från platsen placeras den utmed västra muren.

Bevara och utveckla de gröna strukturerna på kyrkogården

Trädraden på nya kyrkogården och trädkransen på gamla kyrkogården kompletteras enligt förslag i trädvårdsplanen.

Bevarande och komplettering av buxbomsomfattningar.

Området på höjden närmast kyrkan bevaras som en viktig del av kyrkomiljöns äldsta synliga historia

Gravvårdar och i förekommande fall omfattningar från 1800-talet och äldre bevaras på ursprunglig plats i sin helhet.

Källmaterial

Litteratur

- Andréasson, Anna 2012. *Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv*. Stad & Land 184.
- Berglund, Inger 1994. *Kyrkogårdens meditativa rum*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1997. *Skånska kyrkor Skånes Hembygdsförbunds årsbok*. ”Skånsk kyrkogårdsvandring” s. 185-215.
- Bucht, Eivor (red.) 1992. *Kyrkogårdens gröna kulturarv*.
- Buxbomen i Skåne och Blekinge, kulturhistorisk analys*, Regionmuseets rapportserie 2013:28
- Carlsson, Åke & Svante Hultengren (red) 2009. *Kyrkogården – en Noas ark*.
- Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar* 2007. CGK- Centrala gravvårdskommittén
- Hansson, Marie 1997. *De skånska trädgårdarna och deras historia*, ”Den skånska kyrkogården” s. 153-164.
- Gröna Fakta 5/2005. ”Begrepp i begravningsverksamheten.”
- Klintborg, Åsa 1993. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr 1*. ”Den skånska kyrkogårdsträdgården” s. 1-19.
- Klintborg Ahlklo, Åsa 2001. *Mellan trädkrans och minneslund. Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990*. Stad & Land 167.
- Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*. Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation 1991.
- Reijer, Pål & Sörensen, Ann-Britt 2007. *Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar* Stad & Land 170.
- Sörensen, Ann-Britt & Wembling, Mona 2007. *Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter*. Stad och Land 173.
- Unnerbäck, Axel 2002. *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet.

Arkivmaterial

Lövestads församlingsarkiv
Regionmuseets arkiv i Lund

Otryckta källor

Svensson T och N-O Nilsson 2010. *Trädåtgärder på skånska kyrkogårdar, ett hot mot värde träd och kryptogamer*. Länsstyrelsen.

Internet

Artdatabanken, Rödlistan

<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/artdatabanken/arter/rodlistan/>

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

<http://www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret/>

Biotopskyddsområden, Naturvårdsverkets Handbok

<http://www.naturvardsverket.se/978-91-620-0176-6>

En handbok om natursten – gravvårdar Sveriges stenindustriförbund 2012.

<http://media.sten.se/2012/01/Stenhandboken-Gravvårdar.pdf>

Historiska kartor, Lantmäteriet

<http://www.lantmateriet.se/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/>

Kulturmiljöprogram för Skåne, Länsstyrelsen i Skåne län. Sjöbo kommun, Tolånga.

<http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/sjobo/Pages/Tolanga.aspx>

Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet

http://kmb.raa.se/cocoon/bild/public_search.html

Kringla, Sveriges museers och arkivs samlingar, Riksantikvarieämbetet

<http://www.kringla.nu/kringla/>

Fria eller fälla? – En metod för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer
Riksantikvarieämbetet 2014.

<http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/7812>

Trädportalen

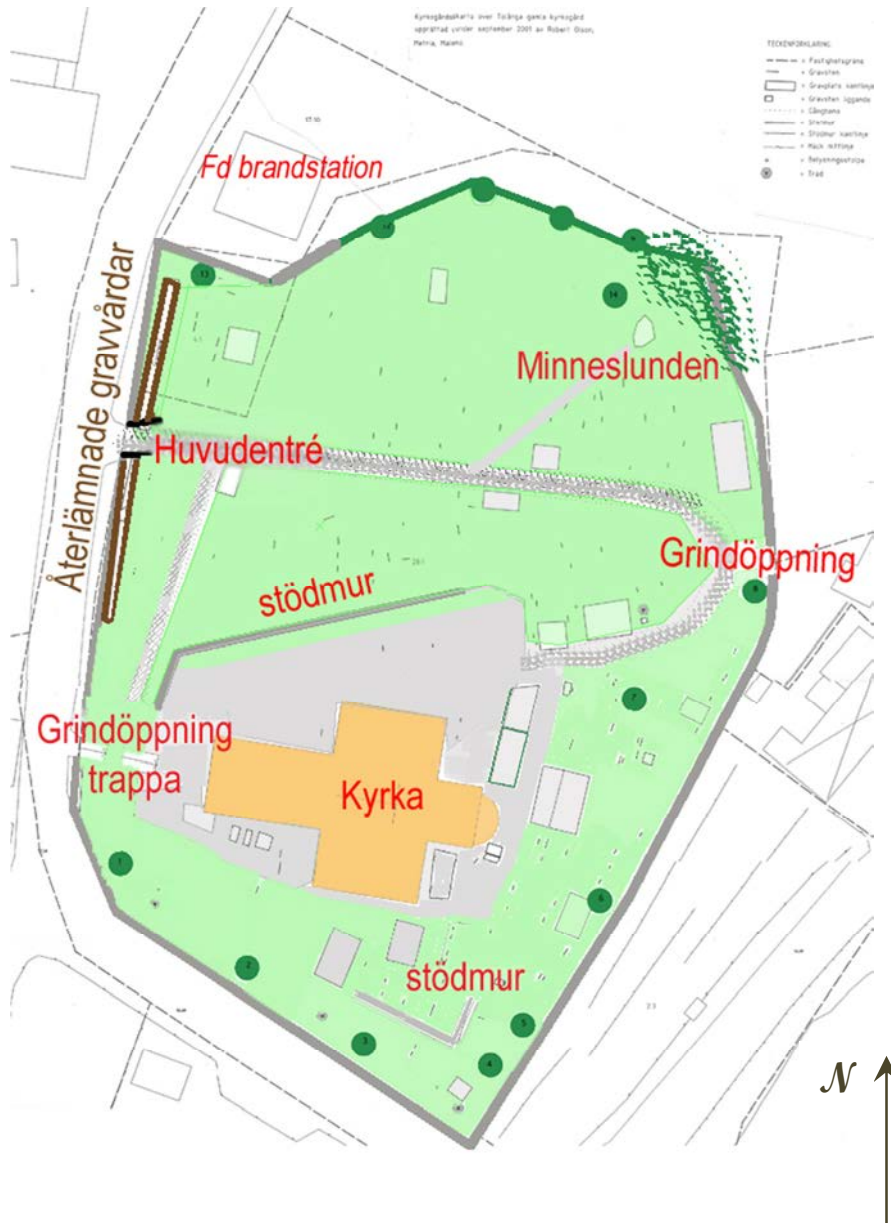
<http://www.tradportalen.se/>

Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd, Naturvårdsverket

<http://www.naturvardsverket.se/Om-Naturvardsverket/Publikationer/ISBN/6400/978-91-620-6496-9/>

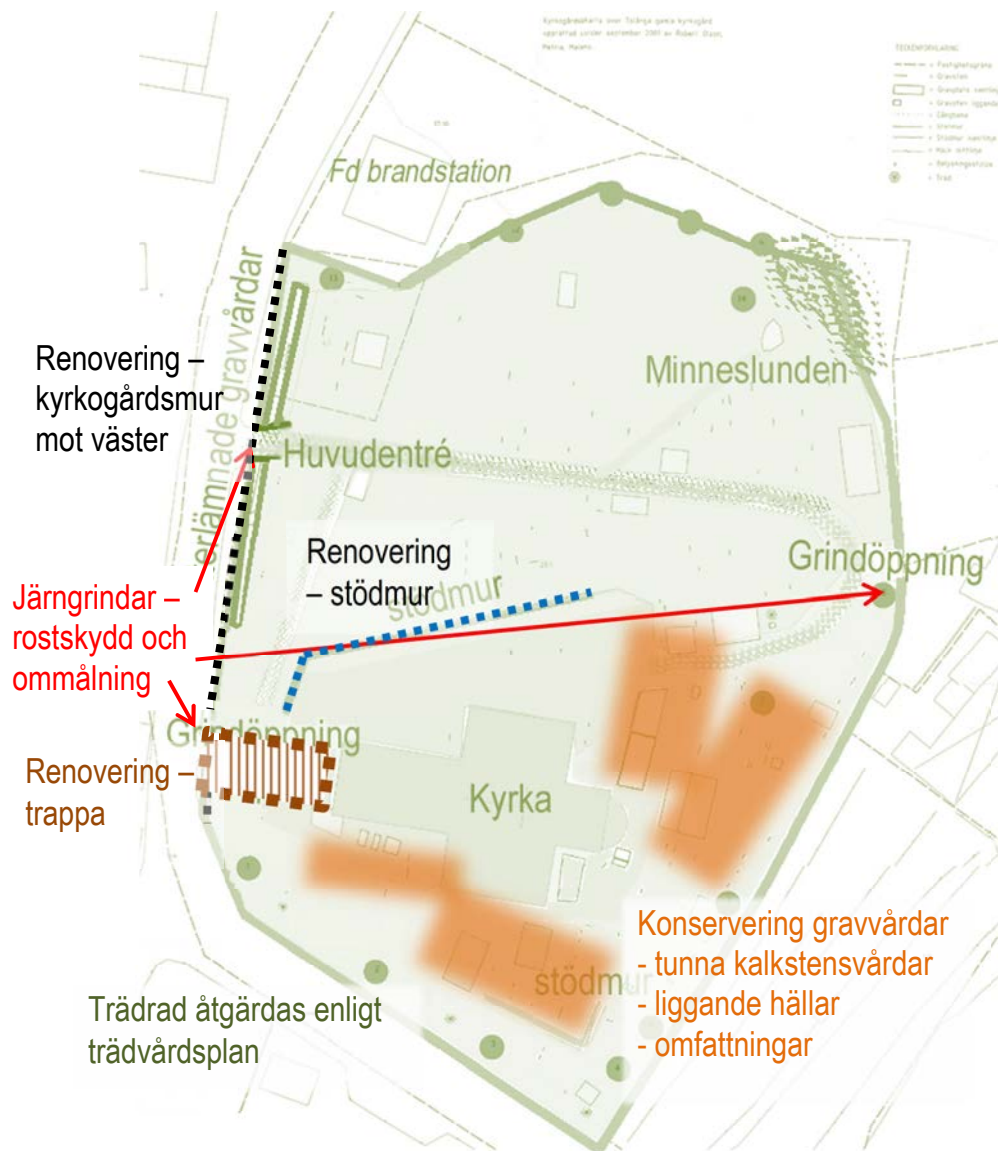
Bilaga Översiktskarta

Gamla kyrkogården med minneslunden

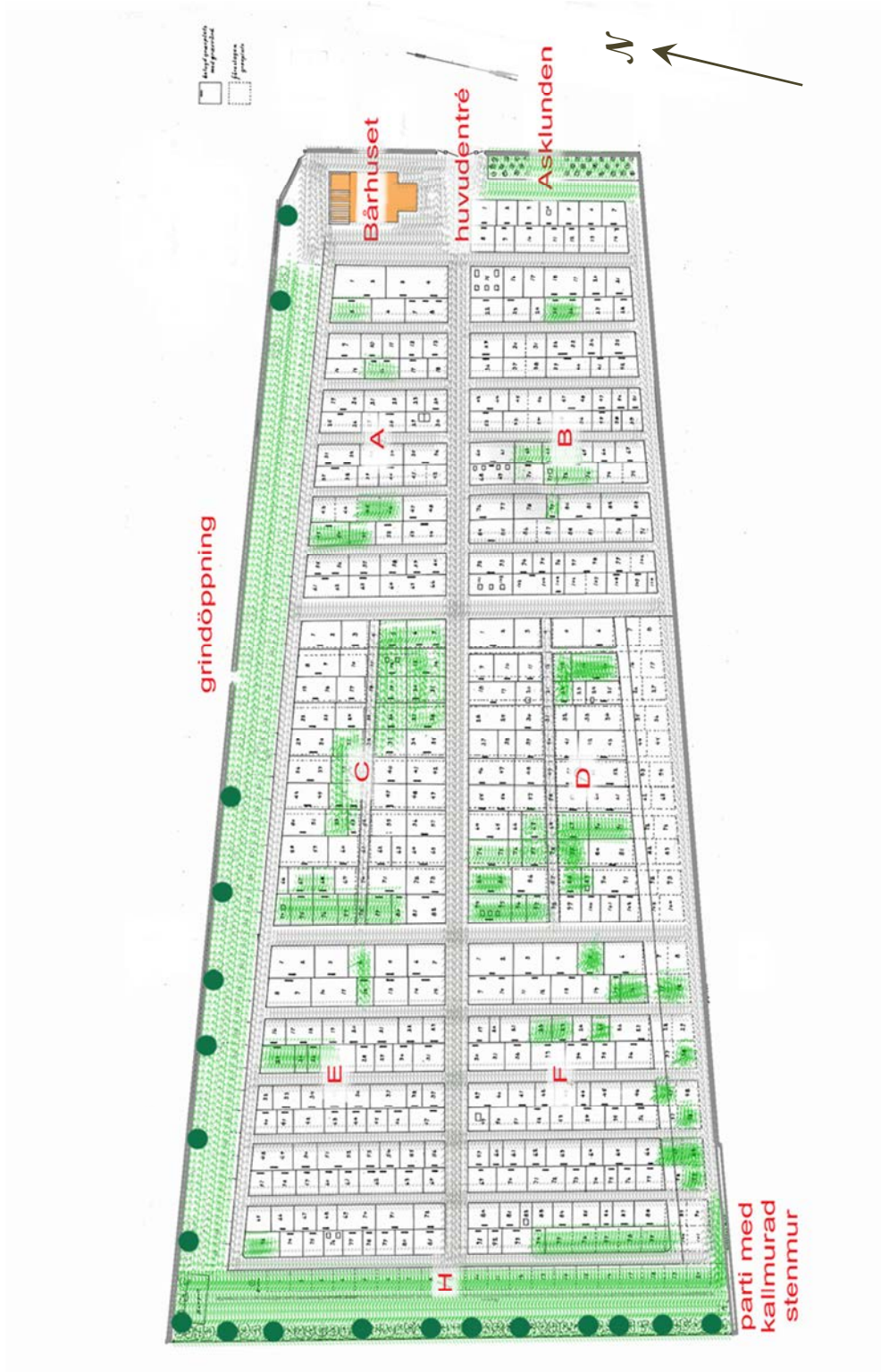
Bilaga Åtgärder

Gamla kyrkogården med minneslunden

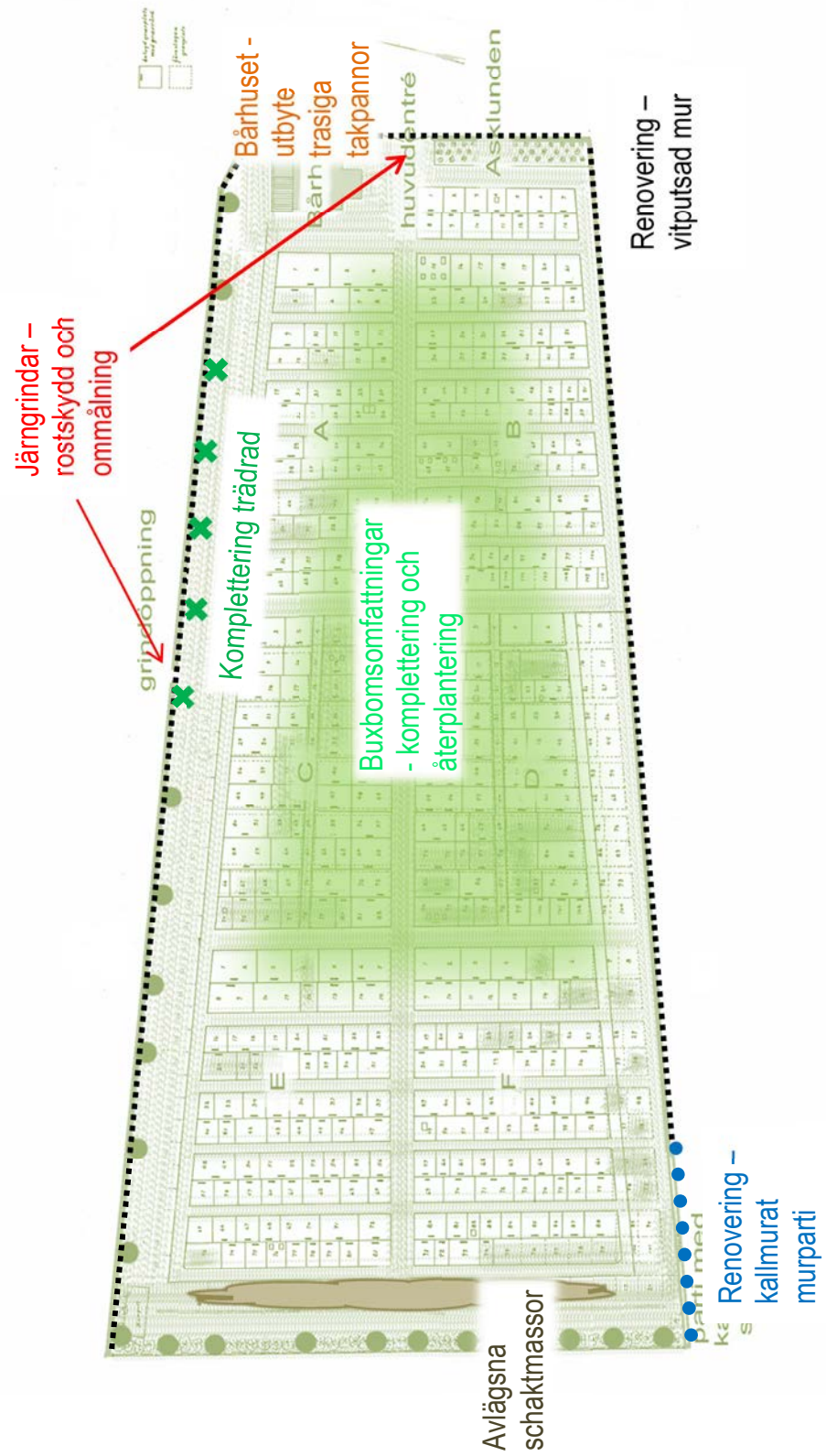
Bilaga Översiktskarta

Nya kyrkogården

Bilaga Åtgärdsförslag

Nya kyrkogården

Bilaga Allmänna riktlinjer för vård och underhåll

Gravvårdar och andra anläggningar av sten

De flesta gravanordningar på våra kyrkogårdar är av sten. Stenmaterialet i gravvårdarna kan förenklat delas in i två grupper; karbonat- och silikatsten. Karbonatsten består huvudsakligen av basiskt beståndsmaterial och är känsliga för syror. De är relativt mjuka och är också mer känsliga för mekanisk påverkan. Till *karbonatstenar* hör kalksten, marmor och kalciumbunden sandsten. Silikatstenarna består av sura mineraler och tål därför sura medel bra. De är också hårda och mindre känsliga för yttre påverkan. Till *silikatstenarna* hör graniter (omfattar granit, gnejs, kvartsit, diabas, syenit) kvartsitskiffer och silikatbunden sandsten.

Äldre gravvårdar av sten är oftast utförda av kalk- eller sandsten. Först under 1800-talets slut börjar de hårdare bergarterna att användas för att till slut dominera gravvårdsmaterialet på kyrkogårdarna.

Alla stenmaterial har olika förutsättningar och innan man rengör eller utför mer avancerade arbeten är det därför viktigt att ta reda på vilka vårdkraven och behoven är för det specifika objektet. En del gravstenar består också av en kombination av olika bergarter såsom granitvårdar med inskriftstavlor av marmor. I andra fall kan gravvården vara en sammansättning av olika material såsom järn eller porslin.

Biologisk påväxt på sten

De flesta gravvårdar blir med tidens gång en växtplats för alger, lavar och mossor. Alger och vissa arter av lavar och mossor trivs särskilt i fuktiga och skuggiga miljöer. Andra arter av lavar och mossor växer istället på sten uppbyggd av särskilda mineral, oavsett hur mycket skugga eller solljus platsen har. Stenar som är skrovliga har ofta mer påväxt av lavar och mossor eftersom de är lättare att få fäste på. Smuts, jord och växtnedfall främjar påväxt på vårdarna.

Generellt sett är inte påväxten någon fara för gravvårdar som är gjorda av silikatsten som gnejs och granit. Till viss del kan påväxt av lavar och alger på gravvårdar utgöra ett skydd mot luftföroreningar. Lavar som lever på sten innehåller syror som löser ur mikroskopiska mineraler från underlaget. Dessa kan påverka ytan och göra den lite skrovligare. Processen är emellertid *mycket* långsam – och kan pågå under sekler.

Lavar och alger är också svåra att ta bort och för att inte riskera att skada stenen kan det vara bäst att låta bli. Däremot kan framför allt mossan binda fukt och om stenen har sprickor där vatten kan tränga in finns det risk för frostsprängning. Risken för frostsador ökar om gravvården är av kalk- eller sandsten eftersom detta material kan suga åt sig fukt från mossan och därefter skadas vid frost. Lavar och mossor som växer på gravstenarna gör också

inskrifterna mindre läsbara och av denna anledning är det bra om man kan minska risken för påväxt.

Rengöring av sten

På många kyrkogårdar/ begravningsplatser har man tvättat gravvårdar för att få bort lavar, alger och mossa. I första hand bör man vidta förebyggande åtgärder för att minska påväxten på gravstenarna (se rubrik förebyggande åtgärder nedan). Vid tvättning bör man vara helt säker på att stenen inte tar skada. Rengöring ska utföras skonsamt med varmt vatten, mjuk borste och mildt neutralt rengöringsmedel som är biologiskt nedbrytbart, exempelvis vanlig såpa. Högtryckstvätt kan användas på granit med max 100 bars tryck. Högtryckstvätt ska inte användas på mjuka bergarter eller där det finns målade inskriptioner eller inslag av andra material som kan förstöras. Rengöring med vatten ska inte ske vid risk för frost.

Där påväxten är riklig eller djupt sittande kan man behöva behandla påväxten under en längre tid. En metod är att täcka in stenen i plast under en tid för att mjuka upp påväxten som då blir lättare att ta bort. I Sveriges Stenindustriförbunds broschyr om gravvårdar⁵ kan man läsa mer om olika metoder. Äldre kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och känsliga stenarter bör dock endast rengöras i samråd med konservator.

Syror, lut, ogräsmedel och starka rengöringsmedel ska aldrig användas på gravvårdar. Kommersiella rengöringsmedel innehåller kaliumhydroxid och är liksom lut starkt basiskt, frätande och dessutom saltbildande. Saltet som trängt in i stenen kristalliseras och sväller vid torkning varvid stenen sprängs sönder. Basiska medel bidrar till upplösning av vissa mineral. Även metoden är viktig. Hårda borstar av stål eller dylikt bör undvikas och sköljning bör ske kontinuerligt under tvättningen så att eventuella gruskorn inte repar stenen.

Andra skador på sten

Ofta är det svårt att stoppa nedbrytning av sten när den har börjat och därför är det viktigt med regelbunden inspektion av gravvårdar. Kalkhaltiga stenar som marmor, kalksten, skiffer och sandsten är mindre motståndskraftiga, såväl mot kemiska föroreningar som mekanisk åverkan, än hårdare stensorter som gnejs, granit och diabas. Skadorna uppkommer som sprickor, stembortfall, gipskrusta, avflagningar, bompartier, deformationer och pulverisering. Skadorna kan vara orsakade av luftföroreningar eller väder och vind som bryter ned stenen på naturlig väg. Rostiga järndetaljer såsom järnkramlor, dubbar eller andra järndetaljer kan också spränga sönder eller skada stenen inifrån vilket både är skadligt för stenen och kan vara en säkerhetsrisk. Detaljer som påvisar början till rostutfällning behöver därför bytas ut eller rostbehandlas i tid, innan nedbrytningen har börjat. Enklare lagningar kan

⁵ <http://www.sten.se/gravvardar/privatkundshjalp/>

göras utan konservatorshjälp. Avslagna bitar eller lösa delar av stenen bör tas till vara och återmonteras. Allvarligt skadade stenar som uppvisar sprickor, bompartier, pulverisering eller sandning bör däremot alltid lagas i samråd med en stenkonservator. Lagning med cement eller andra starka limningsmetoder skall absolut undvikas i dessa sammanhang.

Andra skador som gravvårdar kan utsättas för är stearin, sot, klotter samt missfärgningar av järn och koppar. Stearin kan avlägsnas med läskpapper samt något av följande medel: mjukt verktyg av trä eller plast, kemiskt ren bensin, eller varmluftspistol. Sot tas bort med torr rengöringsmetod exempelvis *gomma pane* (en fast deg gjord på en blandning av vetemjöl, vatten, kopparsulfat och målarsoda, degen används som ett suddgummi). Konservator bör anlitas vid rengöring av rost- och kopparmissfärgningar. Klotter bör saneras snarast då färgen är lättare att avlägsna när den är färsk. Sanering av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar bör dock ske i samråd med konservator.

Förebyggande åtgärder för gravvårdar av sten

Med enkla förebyggande åtgärder kan man förhindra eller mildra skadorna på sten. Nedan följer några enkla riktlinjer som kan användas i den dagliga skötseln.

- Borsta bort smuts från stenarna. Använd en mjuk borste. Vid hösten rengör man från nedfallande löv och under växtsäsongen tar man bort gräsklipp och annat växtmaterial som hamnar på stenarna. Smutsen kan orsaka nedbrytningsskador på stenen och bli grogrund för mossa och lavar.
- Håll nere växtligheten kring gravstenarna men undvik att köra gräsklippare nära gravstenarna. Om möjligt frilägg ytan närmast stenen från gräs.
- Använd inte vattenspridare vid bevattning i närheten av gravvårdar. Bevattningen på stenen ökar påväxt av alger och mossa.
- Nedlagda stenar bör resas då de ofta är mer utsatta i liggande läge för smuts, fukt eller mekaniska skador.
- Regelbunden översyn med omdubbning av lösa stenar och lösa stendetaljer. Rostiga dubbar bör ersättas eftersom rost kan spränga sönder sten inifrån och detta i sin tur kan göra stenen instabil och medföra säkerhetsrisk.
- Informera om varsam användning av marschaller och ljus på kyrkogården. De kan orsaka värmeskador och stearinstänk på stenarna.

- Vid imålning av inskriptioner rekommenderas en oljebaserad lackfärg av typen Jotuns Bengallack. Om färgen är för oljig, exempelvis linoljefärg, kan den dras in i stenen kring inskriptionen, framför allt gäller det på marmorstenar.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Omdubning av sten utförs av stenhuggare.
- Borttagning av kopparmissfärgning eller rost utförs av konservator.
- Borttagning av gipskrusta på sten utförs av fackman. Gipskrusta bildas på kalkhaltiga stenar vid höga svavelhalter i luften.
- Imålning av inskriptioner kan med fördel utföras av stenhuggare, sten- eller målerikonservator. Förgyllningsarbete bör alltid utföras av expertis.
- Lagnings av vittringsskador och spjälkande ytskikt i stenen.
- Åtgärder på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar ska alltid utföras i samråd med konservator.

Tillståndsprövning

Omfattande förändringar såsom borttagning eller nedläggning av gravvårdar i stor omfattning kräver Länsstyrelsens tillstånd. Större lagnings och renoveringar av kulturhistoriskt värdefulla gravstenar kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Läsa mer:

Vård av gravstenar, Riksantikvarieämbetet, 2002. Finns att ladda ned på www.raa.se
En handbok om natursten, Gravvårdar, Sveriges stenindustriförbund SSF, 2005.
Skriften kan laddas ned från www.sten.se
Andréasson, Anna. *Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv*. Stad & Land 184.

Anordningar av järn

Äldre järnföremål är tillverkade på ett annat sätt än idag och har också andra egenskaper och sammansättning än dagens järn. Vid alla lagnings gäller att man skall eftersträva att använda metall som är så lik ursprungsmaterialet som möjligt. Man kan skilja på smidesjärn, gjutjärn och stål. Smidesjärn har låg kolhalt vilket gör det mjukt och lätt att smida. Smidesjärn får ofta rostskador framför allt i skarvar. Gjutjärnet är hårdare, har högre kolhalt och är mindre känsligt för korrosion. Gjutjärnet tål tryck bra men är mer benäget att spricka vid töjning. Stål är en legering med högre kolhalt och har även högre motståndskraft mot rost.

Järn måste underhållas kontinuerligt för att bevaras. Rost borstas bort med stålborste. Därefter grundas järnet med blymönja och målas två gånger med äkta

linoljefärg. Järn som inte har varit målat kan rostskyddsbehandlas med linoljebränning. Järnet penslas med kokt linolja som kryper in och fyller alla porer, innan bränningen med gasolvärmare utförs. Ett mindre föremål kan också sänkas ned i het linolja. Ett tredje sätt är att värma linoljan till cirka 70 grader och pensla på föremålet. Behandlingen bör upprepas ett par gånger innan fullgott resultat uppnås.

Förebyggande åtgärder för anordning av järn

- Årlig inspektion av järnföremål.
- Regelbunden ommålning av målade järndetaljer med 5-10 års intervall.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Förgyllning eller försilvring bör utföras av fackman.
- Vid lagning eller komplettering bör fackman anlitas.

Tillståndsprovning

Större åtgärder på staket, grindar eller gravvårdar kan vara tillståndspliktiga.

Läsa mer:

Red. Monika Fjaestad, <i>Tidens tand, förebyggande konservering</i> , Riksantikvarieämbetet 1999.

Kyrkogårdsmurar

Murarna kring kyrkogården kan ha olika teknisk uppbyggnad och platsens förutsättningar gör också att vård- och underhållsbehoven kan variera mycket. Vanliga skador är sättningar, stenar som lossnat ur sitt läge, kalvande murar, salt och kalkutfällningar, fogbortfall och frostsador. Skadorna är ofta orsakade av förutsättningarna på platsen såsom grundläggning, växtlighet, undergrund, markhöjning och inte minst markbehandling.

Murarna kan bestå av fältsten, sprängsten, huggen sten eller blocksten. Äldre murar är ofta kallmurade och saknar ibland avtäckning vilket inte innebär några problem så länge dräneringen fungerar. Med tiden har dock många kallmurar täckts med tegel eller hällar för att undvika att vatten samlas i muren vid dålig avrinning. Likaså kan murarna ha fogats på utsidorna. Andra murar är bruksmurade dvs. stenarna har lagts samman med bruk. Traditionellt har kalkbruk använts men senare även kc-bruk och cementbruk. Bruksmurar behöver ha en fungerande avtäckning för att vatten inte ska samlas inne i muren och spränga sönder muren inifrån. Svaga punkter kan vara fogar mellan avtäckningshällar eller lösa tegelpannor.

Löv och skräp som samlas på muren förmultnar så småningom till jord och blir grogrund för växtlighet vilket kan orsaka frostsprängning i muren. Träd som

växer nära muren kan med tiden skjuta muren ur läge. Trädens rötter söker sig till vatten och i regel är trädets rötter inte någon fara för muren så länge dräneringen fungerar. När trädet förmultnar kan rötter vid murarna skapa hålrum som gör att stenar i muren rör sig.

Vid underhåll av muren bör man använda samma fogbruk och eftersträva samma utseende på fogarna som befintligt så länge det inte finns tekniska problem med bruket. En huvudregel är att bruket inte får vara hårdare än stenen då det kan orsaka skador på stenen vid frost. På samma sätt kommer ett lagningsbruk som är hårdare än det befintliga bruket att spränga sönder det svagare bruket.

Lagning av muren bör i första hand göras med den befintliga stenen. Kompletteringar bör göras med sten av samma bergart, med fältsten eller med samma ytbehandling som den befintliga. Främmande och importerade bergarter bör inte användas i kyrkogårdsmuren.

Vid lagning av stenmurar bör man vara observant på djur och växtliv som kan skadas av åtgärderna. Stenar med lav och mossa bör läggas med samma utsida som tidigare i konstruktionen. Alla grod- och kräldjur i Sverige är fridlysta. För att inte riskera att skada grod- och kräldjur som kan övervintra i frostfria lägen inne i murar bör renovering ske mellan juni-augusti. Man bör dock vara observant på eventuella häckande fåglar i murarna under denna tid. Stenmurar i anslutning till jordbruksmark är biotopskyddsområden. Innan åtgärder påbörjas måste man kontakta Länsstyrelsen och eventuellt även söka dispens.

Förebyggande åtgärder

- Regelbunden besiktning med översyn av avtäckningar och fogar bör ske årligen. Små skador kan snabbt förvärras om de inte åtgärdas.
- Rensa bort löv och växtlighet på muren innan det får fäste. Trädskott som börjat växa i muren och dras loss kan skada muren.
- Fint gräs, mossa, lavar och sedum kan tillåtas växa på muren. All annan växtlighet tas bort.
- Träd som dör i trädkransar utmed murar bör återplanteras. Små lägesjusteringar på upp till 0,5 meter från ursprunglig plats kan vara ok för att förebygga framtida konflikter. Upplevelsen av att träden står i linje med varandra längs muren ska behållas.
- Upplag av snö vid snöröjning bör inte göras intill stenmurar. Vid tö bildas stora mängder vatten som kan skapa problem om dräneringen inte är tillräcklig.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Större skador bör utredas av fackman exv. byggnadsingenjör.

- Fuktproblem kan behöva åtgärdas genom att leda bort vattnet. Ta kontakt med en fackman för att utreda bakgrunden till problemen.

Tillståndsprövning

Större renoveringar såsom grundförstärkning, förlängning av mur eller upptagning av nya öppningar kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Läsa mer:

Catharina Svala, <i>Kyrkogårdsmuren – kultur och konstruktion</i> . Stad och Land 180, Movium 2010.

Marktäckning

Den vanligaste formen av marktäckning på skånska kyrkogårdar är singeltäckning. Singeltäckning eller grustäckning har en stark tradition trots att den inte är särskilt lång ur ett historiskt perspektiv. Grus- eller sandtäckning uppstod i samband med att kyrkogårdarna planerades med gångar och man började plantera växter på gravplatserna på 1800-talet. I början användes naturgrus men idag har man övergått till singel eftersom möjligheten att få tag på naturgrus är begränsad. Sandtäckta gravplatser är idag sällsynta på kyrkogårdar. Där de fortfarande finns kvar bör de därför underhållas och bevaras av trädgårdshistoriska skäl.

På många kyrkogårdar är traditionen att mönsterkratta singeltäckta gravplatser levande. Ibland sköts den av personal på kyrkogården men i många fall kan den vara knuten till en privatperson som sköter gravplatserna. Där det finns tid och möjlighet bör man fortsätta traditionen att mönsterkratta. Eventuellt kan man överväga att kratta ett fåtal gravplatser. Vid singeltäckning på kyrkogården bör man använda sig av en neutral färg. Singel av vit eller mörkgrå sten bör generellt undvikas då den med vissa undantagsfall inte har traditionell förankring på kyrkogården.

Hårdgjorda ytor har blivit allt vanligare på kyrkogårdar framför allt för att göra ingångar mer tillgängliga. Smågatsten och den större gatstenen är vanliga inslag liksom tegel och betongplattor som, trots sin enkelhet, åldras och smälter in fint i kyrkogårdsmiljön. Mer exklusiva material som kalkstenshällar används ofta i huvudgångar och inne i kyrkorna. Asfaltbeläggning är vanlig främst i anslutning till kyrkogården vid parkeringsytor. Nyare material i form av t.ex. betongsten bör undvikas vid anläggningar på äldre kyrkogårdar eftersom de saknar traditionell förankring och har en för den äldre kyrkogården främmande karaktär.

Tillståndsprövning

Nyläggning eller omläggning av gångar samt byte av marktäckningsmaterial på kyrkogården kan vara tillståndspliktigt varför tillstånd skall sökas hos Länsstyrelsen för dessa åtgärder.

Häckar och buskar

Kyrkogårdens häckar har stor betydelse för kyrkogårdens uppbyggnad och karaktär. Häckarna finns vanligen som klippta begränsningshäckar, rygghäckar längs gravplatserna, som infattningshäckar och planteringsramar. Ett vanligt problem är att häckarna tillåts växa allt för nära intilliggande anläggningar såsom gångar, gravstenar och stenvmurar. Växligheten orsakar skada genom att skräpa ned, skugga och växa över exempelvis gravstenar. Rötterna kan också rubba anläggningar ur sitt läge.

Där häckar vuxit sig för stora bör man föryngra beståndet eller beskära tillbaka det. Önskad storlek bör anges i skötselplanen som bredd, höjd och vinklar. Där häckarna är formade i mönster eller figurklippta bör detta också anges i skötselplanen, exempelvis är ovala eller rundade planteringsramar vanliga på gravplatser.

Vid nyanläggning av häckar och buskplanteringar bör man tänka på att använda traditionella växter inom kyrkogårdens äldsta delar.

Svampskadad buxbom

Om buxbomen är missfärgad kan den vara angripen av en svampsjukdom. Den första åtgärden är att ta reda på vilken svamp som orsakat skadan eller om det är ogynnsamma markförhållanden som lett till förändringen. Två vanliga skadesvampar som drabbar buxbom är ur släktena *Cylindrocladium* och *Volutella*. Båda svamparna benämns som buxbomssot och *Volutella* ibland även som kräfta. I släktet *Cylindrocladium* finns det över 50 arter varav *Cylindrocladium buxiola* är den allvarligaste. Båda svampsjukdomarna angriper bladen som blir bruna och faller av och till sist dör hela plantan. *Volutellan* behöver sårskador för att kunna infektera medan *C. buxiola* kan drabba unga plantor. I det senare fallet uppträder svarta streck på stjälkarna som utvecklas nerifrån plantan.

Det har visat sig att den på kyrkogårdar mest förekommande sortens buxbom är *Buxus sempervirens Suffruticosa*. Det är den som har sämst motståndskraft mot svampangrepp av *C. buxiola* vilket gör problemet än mer allvarligt. Det finns inga kända buxbomssorter som är resistenta mot *C. buxiola*. Den rena sorten *Buxus sempervirens* växer dock snabbare och därmed kan återväxten av svampen hämmas genom klippning. *B. balearica* är den minst mottagliga då den har tjockare läderaktiga blad där inte svampen kan få fäste lika lätt.

Om det är *C. buxiola* så är läget allvarligt och utsikterna för bevarande små. För att förhindra att smittan sprids måste besökare informeras så att inte nya smittade plantor planteras på kyrkogården. Detta kan t.ex. göras genom anslag på anslagstavla eller kyrkogårdsporten. All buxbom bör inventeras och prover måste tas på flera olika ställen för att säkerställa svampsjukdomen. Proverna kan skickas

till *AgroTech* i Aarhus, Danmark för analys. Därefter bör en skötselplan tas fram för hur man ska gå tillväga med den skadade buxbomen.

Ersättningsväxter

I värsta fall kan man behöva ersätta buxbom med annat växtmaterial. Ersättningsväxten bör ha samma kvalitéer och funktioner som buxbomen. Infattningshäckar av buxbom är ibland så låga som 15 cm vilket ställer höga krav på växtmaterialet. Ersättningsväxten bör vara vintergrön, relativt långsamväxande och tåla kraftig beskärning samt ha låga ståndortskrav.

Lämpliga vintergröna växter är enligt Movium och SLU, barrväxterna idegran, den vanliga som går att beskära *Taxus baccata*, den japanska *Taxus cuspidata* eller hybrididegranen *Taxus x media* och vanlig en *Juniperus communis*. Andra vintergröna växter är berberis som finns i flera lämpliga sorter, järnek, blå *Ilex meserveae* eller japansk *Ilex crenata*, myrtenry, *Lonicera nitida* och eldtorn, *Pyracantha coccinea*. Om man kan tänka sig lövfällande sorter finns bland annat oxbär, *Cotoneaster*, liguster och måbär, *Ribes alpinum*.

Även perenner och halvbuskar som går att beskära och har mer eller mindre vintergrönt bladverk som gamander, lavendel, isop, pontisk malört, ljung och åbrodd kan användas som infattningshäckar. Det gäller att ta reda på huruvida växterna delar ståndortsförutsättningar, åbrodden är tåligast medan lavendeln har stora krav på kalkhaltig sandjord för att bli riktigt bra. I första hand bör man använda sig av ett växtmaterial som redan finns på kyrkogården, som har kulturhistorisk förankring och som trivs i den aktuella jordmånen.

Tillståndsprövning

Borttagning av växtmaterial och ersättning med nytt växtmaterial eller nyanläggningar på kyrkogården i större omfattning kan vara tillståndspliktigt varför tillstånd ska sökas hos Länsstyrelsen för dessa åtgärder.

Läsa mer:

Buxbomen i Skåne och Blekinge – kulturhistorisk analys. Cissela Olsson och Anna Rabow, Regionmuseets rapportserie 2013:28.

Döende buxbom – ett hot mot vårt gröna kulturarv. Charlotte Rosander, *Gröna Fakta* nr 2 2011, Movium. Kan beställas för 35 kr från www.movium.slu.se

Trädsjukdomar

Under senare år har allt fler trädsjukdomar upptäckts i landet. Med stor sannolikhet är detta kopplat till ett förändrat klimat. Ask, ek, kastanj och alm är några av de drabbade trädslagen. Almsjukan är känd sedan början av 1900-talet medan askskottsjukan dök upp under början av 2000-talet. Läget är nu så pass allvarligt för de båda trädslagen att både alm och ask är hotade sett i ett nationellt perspektiv. Därför har de klassats som sårbara arter på Artdatabankens rödlista från 2010.

Både almsjuka och askskottsjuka orsakas av svamp; *Ophiostoma ulmi* och den aggressivare *Ophiostoma novo-ulmi* går på alm medan *Hymneoscyphus albidus* drabbar ask. Det första som märks på en drabbad alm är gula blad på den gren där svampen fått fäste. Svampen sprider sig därefter i hela trädet och sjukdomen blir synlig som färgade stråk, mörka punkter eller som en mörk rand i årsringen närmast barken i en itusågad drabbad gren. Askskottsjukan drabbar trädets unga skott och de knoppar som bildats föregående år slår aldrig ut. En röd eller brun missfärgning av de drabbade skotten blir tydlig. Sjukdomsangreppet kan vara antingen lindrigt eller aggressivt, det senare innebär att även grova grenar drabbas. Sjukdomen kan gå ända in till stammen och bilda kräftliknande sår. Under den senare delen av sommaren sprids svampens sporer från fruktkroppar som bildats på bladen och orsakar nya angrepp. De sista åren har det kommit larm om besvärliga algsvampar av släktet *Phytophthora* som orsakar sjukdomar på ek, kastanj och bok. För att konstatera ett angrepp krävs en laboratorieanalys.

Många kyrkogårdar har drabbats av trädsjukdomar de senaste decennierna. Antalet träd som har sågats ner är stort, samtidigt som kulturmiljön kring våra kyrkor drastiskt har förändrats. För att dämpa spridningen av almsjuka ska träd som insjuknat tas bort. Träd som varit döda en längre tid kan dock stå kvar då de inte kan sprida sjukdomen vidare. När det gäller askskottsjukan och vid möjliga phytophthora-angrepp behöver man inte vara lika drastisk. Man kan vänta och se hur trädet klarar angreppet, det finns flera exempel på att drabbade individer har kunnat återhämta sig. Så länge det inte finns någon säkerhetsrisk ska beskärning undvikas då det kan försämra trädens hälsa.

De gamla träd som tas bort lämnar ett stort tomrum efter sig och innebär en stor förändring av miljön under många år. För att på något vis återskapa det kulturhistoriska rummet och skapa en ny livsmiljö där biologisk mångfald åter kan frodas måste träden ersättas av nya. Även om man så önskar är det i dagsläget svårt att motivera återplantering av alm och ask. Om förutsättningarna stämmer är lönn och ek möjliga ersättningsträd. Undvik främmande trädslag och exoter som inte tidigare har funnits i den kulturhistoriskt värdefulla miljön nära kyrkan.

Naturmiljön

En miljövänlig skötsel och en medveten personal är a och o för livet på kyrkogården. *Gröna Postillan* och *Svenska kyrkans miljödiplomering för en hållbar utveckling* är två skrifter som innehåller bra tankar och tillvägagångssätt för ett arbete som värnar om det vilda på kyrkogården. Därtill finns skriften *Kyrkogården – Noas ark för djur och växter*, som beskriver kyrkogårdens biologiska värden och har kommit ur ett samarbete mellan Svenska kyrkan, Naturvårdsverket och Naturcentrum AB.

Många gånger är det enkla åtgärder som gör stor skillnad för det vilda på kyrkogården. Som att inte använda, eller vara sparsam med, kemiska bekämpningsmedel och att låta vilda växter få blomma ut innan gräset klipps. Allt fler församlingar uppmärksammar kyrkogården och begravningsplatsens betydelse för växter och djur. Samtidigt fördjupas kunskapen alltmer om den läkande och tröstande inverkan en mångfald av växter- och djur kan ha på oss människor

När det gäller trädfrågor finns det en ny skrift under framtagande som skall underlätta avvägningar och beslut som måste fattas gällande träd i offentliga miljöer. Skriften kallas *Fria eller fälla?* – En metod för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer och är ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, föreningen Sveriges kyrkogårdschefer med flera.

I Rapporten *Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd -Mål och åtgärder 2012-2016* som även Svenska kyrkan varit delaktig i att arbeta fram, finns det mål och åtgärder som särskilt gäller för Svenska kyrkans arbete med värdefulla träd på kyrkogårdar och begravningsplatser. Dessa är följande:

- Antalet särskilt skyddsvärda träd inom kyrkogårdar, gårdsmiljöer och på kyrkans mark i tätorter minskar ej p.g.a. avverkning, där alternativ finns.
- Beskrining och stabilisering som metod för att bevara särskilt skyddsvärda träd är väl spridd och används normalt i arbetet med dessa träd från och med 2012.
- I majoriteten av all nyplantering används det eller de trädslag som är mest värdebärande och typiskt för traktens kulturlandskap.
- Trädvårdsplaner med nödvändiga åtgärder för att vidmakthålla särskilt skyddsvärda träd finns framtagna senast 2012 och tillämpas inom minst 70 % av kyrkogårdarna inom förvaltningen i Götaland och södra Svealand från och med samma år.

Regionmuseets E-rapportserie 2014

Kulturmiljö

1. Baldringe kyrka – utvändig renovering, Baldringe sn, AM, Maria Sträng, 2013
2. Pynten i Vattenriket, Kristianstad sn, BD, Jimmy Juhlin Alftberg och Helene Stalin Åkesson, 2013–2014
3. Barkåkra kyrkogård, Barkåkra sn, VP, Åsa Jakobsson och Maria Sträng, 2013
4. Södra Sandby kyrka – medeltida träskulpturer, Södra Sandby sn, AM, Maria Sträng, 2013
5. St Petri kyrka – ombyggnad av värme- och ventilationssystem, Klippans sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2013
6. Långalts myr – markanvändning och historia, Örkelljunga och Skånes Fagerhult sn, DK, Cissela Olsson, 2013
7. Östra Karaby kyrka – utvändig renovering, Östra Karaby sn, AM, Kerstin Börjesson, 2013
8. Dalby kyrka, 9 ½ sekler av förändring, byggnadsarkeologiska iakttagelser vid utvändig renovering, Dalby sn, BAD Petter Jansson, 2012
9. Norra kyrkogården i Lund, Lunds stad, VP och bilaga med kvartersbeskrivning, Kerstin Börjesson, Åsa Jakobsson och Anna Rabow, 2013
10. Buxbom, Handbok om buxbom på begravningsplatser i Skåne och Blekinge, PJ, Cissela Olsson och Anna Rabow, 2014
11. Dörrar och portar på uthus – kurs inom landsbygdsprogrammet, Helena Rosenberg, 2013
12. Kvistofta församlings kyrkor – utrustning för värmesystem, Bårslövs sn, Fjärestad sn, Glumslöv sn och Kvistofta sn, AM, Maria Sträng, 2014
13. Östra kyrkogården i Lund, Lunds stad, VP, Kerstin Börjesson, Åsa Jakobsson och Anna Rabow, 2014
14. Gundrastorp – Ekholmens dammverk, Vittsjö sn, AM, Helena Rosenberg, 2013–14
15. Bäckaskog slott 2014, Kiaby sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2013–14
16. Krubbemölla – omläggning av stråtak, Vitaby sn, AM, Emelie Petersson, 2014
17. Glimmebodagården – vårdåtgärder 2014, Brösarp sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
18. Brönnestad kyrkogård, Brönnestad sn, VP, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson och Emelie Petersson, 2013
19. Sankt Nicolai kyrka – tillbyggnad vindfång, Trelleborgs sn, AM, Kerstin Börjesson, 2013
20. Ignaberga kyrka – invändig renovering, Ignaberga sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2012
21. Tomelilla Byagård – Vård- och underhållsplan, Tryde sn, VP, Jimmy Juhlin Alftberg och Lars Buhrgard, 2014
22. Heliga Trefaldighetskyrkans kyrkogård, Kristianstad sn, VP, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson, Boel Nordgren och Cissela Olsson, 2013
23. Vallkärra kyrkogård, Vallkärra sn, VP, Åsa Jakobsson, Anna Rabow och Carin Strümpel-Alftén, 2014
24. Kåseholm. Natur- och kulturvärden – en översikt, Tryde sn, DK, Cissela Olsson, 2014.
25. Skurups kyrka, kalkmålningar i kor och absid, Skurups sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
26. Hassle Bösarps kyrka – utvändig renovering, Hassle Bösarp sn, AM, Anna Rabow, 2014
27. Burlövs gamla prästgård – putslagning, Burlöv sn, AM, Anna Rabow, 2014
28. Skiffertak på Klippans bruk, Klippans sn, AM, Helene Stalin Åkesson och Linn Ljunggren, 2014
29. Fastighetsvillan Pålsjö kyrkogård, Helsingborgs sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2014
30. Glimmebodagården – golvundersökning 2014, Brösarp sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
31. Holmby kyrka – utvändig renovering, Holmby sn, AM, Maria Sträng och Linn Ljunggren, 2014
32. Ballingstorp och Per-Ols – diverse arbeten 2014, Kviinge sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
33. Nosaby kyrka – invändig renovering, Nosaby sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2013
34. Ekeby kyrka – ramp och innerfönster, Ekeby sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
35. Djurröds kyrka – konservering av altarpopsats och predikstol, Djurröds sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
36. Särslövs kyrka – renovering torn, tak, fasader, Särslövs sn, AM, Kerstin Börjesson, 2014
37. Hammarlövs kyrka – invändig renovering, Hammarlövs sn, AM, Petter Jansson, 2014
38. Hakarp 2:10 – åtgärder på ekonomibygnad, Bräkne Hoby sn, AM, Emelie Petersson, 2014

39. Renovering av gravplats, Gamla kyrkogården, Kristianstad stad, AM, Åsa Eriksson Green, 2013
40. Agusastugan 2014, Andrarum sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
41. Örumshuset – uppmurning av skorsten, Hörup sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
42. Eslövs kyrka – utvändig renovering, Eslövs sn, AM, Petter Jansson, Linn Ljunggren, 2014
43. Vittskövle slott 2014, Vittskövle sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
44. Häglinge kyrka – mögelsanering, etapp I, Häglinge sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
45. Silvåkra kyrka – nytt styr- och reglersystem för värme, Silvåkra sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
46. Sankt Peters klostrets kyrkogård, Lunds stad, VP, Kerstin Börjesson, Åsa Jakobsson och Anna Rabow, 2014
47. Norra Grönby mölla – vingar på plats, Grönby sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2014
48. Hammarlunda mölla – ny segelbana, Hammarlunda sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2014
49. Övraby mölla – bockhuvudplanka och vridkrans, Övraby sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2014
50. Starby kyrka – tak, mur och klockbocken, Starby sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2013
51. Västerstad kyrka – brandlarm, Västerstad sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
52. Långaröd kyrka – brandlarm, Långaröd sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
53. Uppåkra kyrka – sanering under bänkkvarter, Uppåkra sn, AM, Petter Jansson, 2014
54. Västra Broby kyrka – utvändig renovering, Västra Broby sn, AM, Anna Rabow, 2014
55. Östra Sallerup kyrka – Brandlarm, Östra Sallerup sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
56. Östraby kyrka – Brandlarm, Östraby sn, AM, Petter Jansson och Linn Ljunggren, 2014
57. Bondrumsgården 2014, Fågeltofta sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
58. Annelövs kyrka – utvändig renovering, fasader och tak, AM, Kerstin Börjesson och Petter Jansson, 2011
59. Strömsborgs ullspinneri – rekonstruktion av vattenhjul, Osby sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2013-2014
60. Båstad kyrka – tak- och fasadrenovering, Båstad sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
61. Löderups kyrkogård, Löderups sn, VP, Åsa Jakobsson, Cissela Olsson och Helena Rosenberg, 2014
62. Finja kyrkogård, Finja sn, VP, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson, Emelie Petersson och Tony Svensson, 2014
63. Tvärskogs begravningsplats, Finja sn, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson, Emelie Petersson och Tony Svensson
64. Allahelgonakyrkan, Råå – tillgänglighetsanpassning, Raus sn, AM, Maria Sträng, 2014
65. Polemanska trädgården, Färingtofta sn, PJ, Anna Rabow, 2014
66. Norra kasern – takarbeten på logementsbyggnaden, Kristianstad sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2014
67. Polemanska huset – en pool för möten över generationer, Färingtofta sn, PJ, Helene Stalin Åkesson i samarbete med Kerstin Ingelmark, Jimmy Juhlin Alftberg och Anna Rabow, 2013-2014
68. Tolånga kyrkogård, Tolånga sn, VP, Åsa Jakobsson och Maria Sträng, 2013-2014

Förkortningar:

AF – antikvarisk förundersökning
 AK – antikvarisk kontroll
 AU – arkeologisk utredning
 DK – dokumentation, övrigt

FU – arkeologisk förundersökning
 KA – kulturhistorisk analys
 MD – murverksdokumentation
 OU – osteologisk undersökning

PJ – projektrapport
 UN – arkeologisk undersökning
 BD – byggnadsdokumentation
 BAD – byggnadsarkeologisk dokumentation